

Климко

Григій Тютюнник

РОЗДІЛ I

Климко прокинувся від холодної роси, що впала йому на босі ноги (видно, кидався уві сні), і побачив над собою скам'яніло-бузкове небо, яким воно буває лише восени на сході сонця, — без жайворіння, без легких з позолотою хмарок по обрїю, без усміхненої радості пробудження. Климко підібгав ноги під поли діжурчини, щоб зогрілися, й онімїлою тремтячою рукою дужче роз горнув соломґ напорти очей. Він спав під скиртою.

Сонце, мабуть, тільки що зїшло, бо від скирти через тїк і ще далї на стернях лежала довга тїнь у сизїй росї, солодко пахло втоптаним у землю набубнявїлим житом, що вже вкинулося у ключечки, та сухими мишачи ми гнїздами. Звечора миші лоскотали Климка, гасаючи йому по руках і ногах, пищали раденько, що є їм розвага, і Климко проганяв їх усяк: сукав ногами, кишкав на них сердито — аж доки й заснув.

Уночі йому снилася велика зґрая жовтих воронїв із жовтими горобцями вперемїш. А то була не зґрая і не химера опївнїчна — то був вихор з великого кленового та дрїбного вишневого листя, що знявся над висїлком, коли Климко вийшов у степ за станцію і востаннє оглянувся назад. Та листяна зґрая стовпом стала у пїд небесся, вище й вище, а там здрїбнїла, розсипалася і зникла геть з очей.

Де те листя потїм сїло? Чи, може, воно ще й досї кружляє?..

Климко звївся на лїкоть, щоб краще була видно шлях, яким йому йти далї, і його затрусило так, що аж зуби за цокотїли від терпкого застояного холоду в усьому тїлі.

"Нїчого, — подумав. — Пробїжуся з гори — зогрїюся".

У степу було тихо: Блищали од сонця стернї і ковила понад шляхом, срїблилася важка, обвїшана разочками роси павутина. Вдалинї, мїж телеграфними стовпами й некрутими пагорбами, мрїли рожеві, мов спалахи багать, крейдянї гори. Десь там, бїля тих гїр, чув од людей Климко, було велике мїсто Слов'янськ, а помїж горами, просто на землї, лежала брилами сїль, — бери скїльки здужаєш. Іще чув Климко, що за склянку солї можна вимїняти всякого добра: мисочку чи й двї кукурудзи, вїдерце картоплї чи й хлїба справжнього.

Климко йшов босий, у куцих штанчатах, старїй матросцї, що була колись голубою, а тепер стала сїра, та ще в дядьковїй Кириловїй дїжурцї. Тїй дїжурцї, як казав дядько, було "сто лїт", і не рвалася вона лише тому, що зашкарубла від давньої мазути. Не брали її нї дощї, нї снїг, анї сонце. Пахла дїжурка паровозом. Уночі вона нахолоняла, а вдень аж димувала на сонцї, пахла ще дужче і пекла плечї та спину.

Климко жив удвох з дядьком Кирилом, вїдколи осиротїв. Жили вони в залїзничному барацї при самїсїньких колїях. І коли мимо гуркотїв важкий ешелон, барак теж нїби зривався з мїсця: двигтїли стїни, дрижала пїдлога, бряжчали шиби у вїкнах, а барак мчав і мчав. Потїм, коли ешелон даленїв, гуркочучи тихїше й тихїше, барак знову

зупинявся і стояв, як і раніш, і під вікнами в нього знову цвірінчали горобці.

Дядько Кирило був машиністом великого паровоза ФД і ходив на роботу коли як: то вранці, то вдень, то посеред ночі, коли Климко вже спав. Повертався він завжди несподівано — з залізною скринькою в руці, зморений очима і усміхнений до Климка.

— Як тут мій помошничок? Не боявся сам уночі? — питався, бувало, знімаючи шкіряного картуза з білими молоточками, від якого на лобі лишався червоний тугий пружок, що ніколи не встигав зійти до чергової зміни.

Потім дядько вмивався над великою мідною мискою, довго з хрускотом у пальцях тручи руку об руку, хоч і сам він, і Климко знали, що руки все одно не одмиються.

— Ось побільшаєш, Климе, і гайда до нас на паровоз, — казав дядько. — Вивчимо тебе на помічника машиніста і заживемо: разом на роботу, разом з роботи... А так не бачу, коли ти в мене й ростеш.

Умившись, дядько надівав чисту сорочку і сідав до столу.

— А давай лишень свої граматки, подивимося, що там у тебе з науками. Це була найбільша радість Климкова — покласти перед дядьком чепурно списані зошити, а самому заходитись поратися: винести миску з дьогтяною водою, витерти підлогу, де набризкано, і тихо, покрадьки, щоб дядько не обернувся, насипати йому юшки, якої сам і наварив, — гарячої та запашної. Про зошити він ніколи не боявся, бо тільки з письма інколи мав "посередньо".

— О! — дивувався дядько, розгинаючись над столом. — А це що? Треба було написати "холодно", а в тебе "хохолодно"...

Климко на те знічено одказував:

— То в мене, дя, після великої перерви руки дуже померзли, от воно й хохокнуло.

Дядько, вдоволений, що знайшов помилку, відкладав зошити і брався до юшки.

— Ай добра ж, — хвалив, ледь відсьорбнувши з ложки. — У-у-у, такої не всяка й кухарка зварить. Візьми ж отам у скриньці гостинець.

Климко знав, що дядько неодмінно скаже ці слова, проте завжди хвилювався: а що як ні? Що як забуде?

У скриньці, що пахла так само, як і дядькова діжурка і картуз, і сам дядько, лежали блискучі ключі й ключики. Климко ніколи їх не чіпав, бо то були дядькові ключики од паровоза, а лише роздивлявся на них. Ще був у скриньці молоток, жмутик пухкої білої нитковини, великий кухоль, щоб набирати на станціях окропу і чаювати з грудочкою цукру, та складаний ніжик — різати хліб. У кухлі Климко й знаходив гостинець: пригірщ пряників-срібноголовців, або гроно прозорих півників на паличках, зв'язаних до купи білою ниткою, або ще щось таке.

Увечері дядько Кирило, чистий, виголений і ясний, знову йшов на станцію зі своєю скринькою в руці, і Климко проводжав його аж до паровоза. ФД стояв на запасній колії, ще гарячий від недавнього рейсу. З труби ледь-ледь курів дим, тихо сапала пара з патрубків і огортала зморені колеса — ФД спочивав, сяючи масними чорними боками й начищеною міддю. Біля нього і взимку було тепло.

— Ти ж там хазяйнуй, Климе. А вночі спи і не бійся, — казав дядько. — Вночі воно

все так, як і вдень, тільки й того, що поночі.

І коли Климко біг потім назад до барака, дядько всміхався йому вже з паровозної будки і махав рукою — отако, самими пальцями.

Климко й не боявся ночей, тому що барак майже ніколи не спав увесь. У ньому жило багато людей, всі вони працювали на станції, ходили на роботу і поверталися з неї хто коли, отож у бараці хтось та не спав. До того ж стояв барак у такому веселому місці, що його з усіх боків осяювали вогні — зі станції, з вагоноремонтних майстерень та від шахти, — і він плив щонаочі в тих вогнях, наче корабель у сріблястому морі.

А скільки звуків жило на станції вночі! Брязкали сталевими тарелями вагонні буфери, перегукувалися дударі-стрілочники, сюрчали у свої сюрчки й вимахували ліхтарями зчіплювачі вагонів, видзвонювали молоточками по колесах обходчики поїздів, і мовби десь угорі над станцією постійно, одним голосом дзуремів шахтний вентилятор. У бараці завжди стояв дух шпал, штибу, котельної пари і полину, що ріс попід вікнами. А світло звідусіль малювало на стіні супроти Климкового ліжкц великі різнобарвні квіти: червоне — маки, синє — волошки, жовте — соняхи, вони мінилися і тремтіли, як од вітру в степу... То були казкові, найщасливіші в Климковому житті ночі.

Він отак би й виріс серед уквітчаних тих ночей, якби не настали ночі інші, ночі без вогнів. Зостались лише звуки, ті, що завжди, але в п'їтьмі вони спохмурніли, поглухшали і долинали наче з глибокого провалля. У ці чорні ночі поїзди йшли частіше й швидше, ніж раніш, але від них уже не віяло сосновими дошками чи теплою пшеницею, мокрим, щойно вийнятим із шахти вугіллям чи цегляною курявичкою з відкритих вагонів. Од них віяло ліками, димом польових солдатських кухонь, гарячими на сонці уламками літаків і гармат...

І одної з таких ночей не повернувся на станцію дядьків Кирилів ФД, хоч на нього давно вже чекала нова зміна машиністів. Климко цілу ніч проблукав тоді на станції, вслухаючись у далекі злякані гудки паровозів, але так і не почув серед них знайомого. Він був один на весь світ — гудок дядькового ФД, — і Климко впізнав би його серед тисячі...

Удосвіта на станцію приїхала дрезина-рейковоз і привезла дядька Кирила, його помічників, старого Кіндратовича, що їздив іще на царських паровозах, і кочегара Славка-гармоніста. Дрезину оточили з усіх боків— чергові обходчики, змажчики, стрілочники, і Климко ніяк не міг пробитися крізь той натовп. Він побачив тільки, що всі познімали картузи й похилили голови, і закричав, і застукав кулачками в погорблені спини:

— Пустіть мене!

Його впізнали і розступилися... Климко побачив лише сиву дядькову чуприну з-під брезенту, вчепився за борт кузова, щоб злізти нагору, але хтось придержав його за плечі й сказав:

— Зараз, синок, зараз подивишся зблизька. Знімемо — і подивишся.

— Пряме влучення... — квапливо розказував хтось. — У тендер, їх вугіллям побило...

Дядька ховали надвечір при відчинених навстіж дверях барака. Надворі було вітряно. По коридору шаруділо перше осіннє листя з пристанційного скверу і забивалося в тихі кутки. Увіходили мовчазні зморені залізничники в промашених мазутою робах, знімали картузи, прощалися пошепки з дядьком і знову йшли на роботу; зітхали і потихеньку схлипували жінки, які зішлися з усього барака, і тільки одна серед них, тітка Мотя з висілка, плакала вголос і припадала щокою до чорних — їх так і не відмили — дядькових рук, складених на грудях. Вона частенько приносила дядькові чисті, випрасувані сорочки, що пахли простим чорним милом.

У головах у дядька лежали пучечки живих і сухих квітів: чорнобривці з деповської клумби і гайстри з чиєїсь грядки, сухий деревій і ковила. Квіти дихали м'яко і ладанно, а дядьків костюм новий пах Климкові вихідними днями.

— На кладовищі Клишко вже не плакав, а лише здригався від холоду в грудях і хрипко зітхав. Червоно, підпливаючи рожевим надвечірнім мороком, заходило сонце. А вітер обтіпував з молодих топольок прижовкле листя і розкидав поміж могилами. Воно застрявало в оградках, прилипало до пам'ятників або летіло в степ, рвучи на своєму шляху тонку, ще не стужавілу по-осінньому павутину.

На могилу дядькові поклали його шкіряний картуз із білими молоточками.

Після похорону тітка Мотя довела Клишка до барака, заплакала біля порога й сказала:

— Може б, ти до мене перейшов? Куди ж тобі тепер діватися? Хто тепер тебе догляне?

Клишко похитав головою і пішов у барак. Доглядати за собою — зварити їсти, прибрати в хаті, випрати одежину — він умів і сам. Давно вже вмів...

Клишко витер холодними брудними пальцями очі й сів у своєму солом'яному кублі. На шляху в обидва боки не видно було й душі. Тільки десь далеко за перелотом, звідки він учора прийшов до цієї скирти, чулося по-вранішньому лунке гуркотіння підвід. Воно то стихало, коли підводи спускалися у вибалок, то знову гучнішало, коли вони вихоплювалися на пагорб. А невдовзі понад телеграфними стовпами замаячив довгий німецький обоз. Гладкі куцохвості коні-ломовики хекали парою. Ковані хури з гальмами в передках стугоніли важкими колесами по вкоченій дорозі. На останній підводі, що трохи відстала від обозу, скулившись, сидів у передку солдат і, видно, куняв — пілотка зсунулася йому на вухо, плечі обвисли, обличчя вткнулося в розстебнуту вгорі, з піднятим коміром шинелю. Напроти скирти він підвів голову, сказав щось до коней, і вони зупинилися. Клишко на всяк випадок глибше вкрився в своє кубло, а солдат незграбно сплигнув з хури, озирнувся на сонце, червоно блиснувши окулярами, і рушив до скирти. Але, ступивши кілька кроків, вернувся назад і прихопив карабін.

Він ішов помалу, як гайворон. Клишко добре бачив крізь солом'яне неголене зморшкувате обличчя, товсту об вислу нижню губу і високо підняте плече з карабіном на реміняці. Він був уже підтоптаний, цей солдат, і, певне, йшов до скирти, щоб набрати соломи під своє утле тіло. Клишко зрозумів це, коли дядько приставив до скирти карабін і спробував смикати солом'яну, щось бурмочучи. Потім побачив купку вже

насмиканої — Климкове кубло — і пішов до неї. Климко завмер, не знаючи, що йому робити: схопитися, крикнути, ворухнутися?.. І коли солдат заніс твердий чорний черевик, щоб скинути зрошений верхняк з Климкового схову, він, уже нічого не думаючи й нічого не бачачи перед собою, крім блискучої підкови на підборі, схопився на коліна, — брудний, нестрижений, в остюках. Солдат на мить заляк з піднятою ногою, потім тоненько вискнув і одплигнув убік. Він ухопив карабін і наставив його далеко перед себе на Климка. Климко німо дивився в маленьку чорну дучку карабінного дула — воно тремтіло, націлене йому в перенісся, — потім розціпив кулачки й показав солдатові худі сині долоні.

— Не бійтеся, дядьку, — сказав, затинаючись від холоду. — Бачте, в мене ж нічого в руках немає.

Той по-волячому сапнув носом і голосно зітхнув, про те карабіна не опустив.

— Немає, — кажу, — Климко ще раз показав долоні і навіть розчепірів.

— О-у, — сказав солдат, звівши над окулярами рідкі миршаві брови, і засміявся. Спершу дрібненько, по-баб'ячому, потім зареготав так лунко, що сині птиці ракші знялися зі стовпів над шляхом і перелетіли далі. А Климко дивився з навколішок у роззявлений його рот з підковою прокурених зубів угорі і теж пробував засміятися, але виходила гикавка.

Заспокоївшись остаточно, солдат протер пальцем очі під скельцями окулярів і спитав:

— Кто ти есть?

Климко мовчав, здивувавшись не німецькій вимові солдата. Тоді солдат затис карабін між коліними і, загинаючи пальці на звільненій руці, став перелічувати:

— Иван, Александр, Петер...

— Ні, — сказав Климко. — Мене звати Клим.

— О-у, Клім Ворошілоф! — реготнув солдат. — Клім! Розумем... Тут есть твой дом?

— Ні, — похитав головою Климко. — Я тут тільки но чував. Дому в мене ніде нема.

— Так, — сказав солдат і заджеркотів щось швидко-швидко. Він говорив довго, тицькав у Климка пальцем, як наганом: "Пуф! Пуфі" — і кілька разів повторив слово "партизан". Аж тоді Климко зрозумів, що цей солдат, який, очевидно, був чехом, боїться якихось партизанів і мало не застрелив його, Климка, зненацька,

— Я йду по сіль, отуди, — Климко показав на білі гори. — Мені треба солі, і потрусив собі з пучки на долоню. — Солі.

— А-а, соль! Розумем... Хлеб-солї..

Він оглянув Климкові ноги, обсіпані курятами, брудні й побуряковілі од холоду, велів зачекати і пішов на шлях до хури.

Сонце підбилося по той бік скирти, тінь від неї покоротшала і потеплішала.

Гори над степом удалині стояли білі, мов пухнасті на погоду хмари.

Чех повернувся вже без карабіна, тримаючи в рукахі пакунок з вицвілої плащ-палатки в рудих та зелених плямах, і подав його Климкові.

Затим набрав оберемок соломи, ще раз оглянувся на Климка, похитав головою:

"Война, война... Плохо..." — і пішов до коней, згорблений, у важких, не про старечу ногу, ботинках.

Підвода рушила шляхом навздогін за обозом, що був уже далеко, і незабаром скотилася у виярок.

Климко розгорнув пакунок. В ньому лежала пачка сухих — вони торохтіли — зеленкуватих галет у прозорому лопотючому папері і кругла чорна коробочка солі — може, зо жменю. Климко розірвав папір, дістав одну галету, надкусив і почав швидко жувати. В роті зробилося терпко і холодно. Під ложечкою млосно зассав голод. Климко понюхав галету і враз перестав жувати: вона пахла м'ятно і ладанно, як сухі квіти в головах у дядька Кирила. Голод враз улігся, зник, від нього лишилася тільки тула різь у животі.

Климко підвівся, прикидав галети соломою і швидко, з плащ-палаткою та сіллю під пахвою, пішов до шляху, сколюючи ноги холодною од роси стернею. Він одійшов був уже далеченько, потім підбігцем вернувся до скирти, одрив у соломі галети і загорнув у плащ-палатку. "Мо', за них солі дадуть або ще чогось", — подумав.

Він перетнув шлях, що ледь відлунював даленіючим обозом, і пішов путівцем просто на білі гори.

РОЗДІЛ II

Климко йшов уже восьму добу.

Першого дня йому йшлося легко, навіть весело. Пух ка пилюга на дорозі гріла босі ноги, в кишенях дядькової діжурки лежало шість великих сухарів з білого хліба і чимала торба на сіль. А тут іще степу, сонця кругом повнісінько. Вітерець лоскоче ковил-траву, колошкає полини, щоб войи дужче пахли. І ніде ані лялечки. Тільки ящірки шастають поміж травою та теплим камінням на голих пагорбках.

Сухарів дав Климкові на дорогу дід Бочонок, станційний аптекар і дядьків Кирилів товариш. Дід Бочонок — так звала аптекаря вся дітвора у висілку й на станції — цілими днями, навіть у неділю, просиджував у висілковій аптеці коло базару і (це було видно через вікно) розважував на манюніх вагах якісь ліки або стояв за прилавком, упершись у нього великим животом. Він знав усіх, і його теж знали всі. Сивий, вусатий і кругло-товстий, як справжнісінький бочонок, аптекар любив походжати ранками по базару — в широких смугастих штанях, у довгій, ледь не до колін, синій косоворотці, підперезаній крученим шовковим поясом з білими китицями. На ногах у нього були величезні жовті черевики. Бочонок ніколи не купував, а лише весело перемовлявся з базаровими і реготав басом з-під білих розпущених вусів: "Гу-гу-гу! Кха-кха-кха! О, моє вам шануванняч-ко!" І знову реготав, причому живіт йому здіймався, мов велика пружка подушка, і двигтів. Шовкові китиці на поясі теж двигтіли, йому тут-таки просто посеред базару скаржилися на всілякі немочі, і він одказував по важно: "Куальцекус, куальцекус приймайте, мій друже". Або: "Авспіріні, авспіріні пийте, моя ласко. Тричі на день по одній пігулці. Крейди не шкода!"

Були, проте, й такі, кому Бочонок призначав ліки, особливі своєю загадковістю й урочистістю:

— Я приготую вам краплі датського короля, мій шановний. Загляньте якось.

Біжачи вранці до школи повз базар, Климко частенько завертав у ряди заради того, щоб походити хвостиком за Бочонком і послухати оті його таємничі слова — "куальцексс", "хіна", "авспіріні"... Найдужче йому подобалося в них "а": кругле, глибоке, воно, мов луна з колодязя, перекочувалося в аптекаревому горлі — теж як бочоночки...

Другого дня по тому, як не стало дядька Кирила, дід Бочонок прийшов до Климка в барак, мовчки заплакав, притулившись товстим плечем до одвірка, і, втерши сльози, присів біля Климка на стілець, що так і охнув під важким тілом. Тоді дістав з кишені широченних своїх штанів стосик червоних тридцятків і поклав перед Климком на столі:

— Може, хоч хлібину колись купиш. На всі. Бо зараз вони — безцінь... А ще краще, якби ти подався на села та пристав до якоїсь бабусі в поміч та й перебув цю лиху годину. Я тобі харчів на дорогу дам.

Климко сказав, що йому дають на станції дядьків пайок, так що жити можна. До того ж у школі скоро почнуться заняття.

— Вони вже не почнуться, — зітхнув дід Бочонок. Німці от-от прийдуть...

Незабаром німецькі літаки розбомбили станцію. Климко бігав у той день з висілковими хлопчиками за балку дивитися збитий наш яструбок і бачив здалеку, як бомби влучали в депо, у вагони, як похитнулася і повільно впала водогінна вежа, а в повітрі над полум'ям і димами після кожного вибуху моторошно завивали уламки рейок. Бомба влучила і в барак, і його розвалило, розкидала в усі боки, а рештки стін і простінків згоріли у Климка на очах — швидко, як тріски. Пожежі ніхто негасив, бо станція горіла вся, горіли депо і шахта, а два паровози, що встигли відійти за посадку біля кладовища, клично і сумно гули в два неоднакові гудки.

Так і зостався Климко, в чім був, у чому йшов зараз.

Сонце стало вже височенько і пригрівало в спину, а земля була холодна, від неї потерпли підошви і зробилися як дерев'яні. Коли вони мерзли так, що аж пекли, і не було вже терпцю йти далі, Климко сідав просто посеред дороги й одтирав їх руками, хукав на них, піднімаючи до рота то одну, то другу, і знову одтирав.

Попереду забовванів лісок, самі вершечки дерев. Таке, як вибалок, чи що. А може, якесь село низове. Над вершечками, жовтими й зеленими, помітив Климко, тоненькою цівочкою підіймався вгору димок. Він не танув і не падав набік, як то буває при вітрові, а лиш погойдувався ледь-ледь у ранковому супокі. Климко зрадів тому димкові й подався на нього.

Багаття жевріло неподалік від путівця, на картоплищі поміж прижовклими осиками й кленами. Грядка була невелика, пообіч неї на межах лежали купки старого почорнілого од моху каміння— видно, хтось колись не день і не два туждався тут, щоб звільнити землю від каменю і посадить у неї якусь цеберчину картоплі. Коло багаття лежала купа прим'ятого картоплиння, змішаного з опалим листям, і видно було глибокий слід від тачки. Картоплю вибірано, либонь, учора звечора, бо земля в лунках ще не просохла. Климко розворушив палицею багаття — з нього викотилося дві чорні,

як-вугілля, картоплини. Шкірка на них так пригоріла, що аж відстригла од серединок, рожевих та пахучих. Климко швидко зжував їх, забувши навіть, що в нього є сіль. І тоді йому так схотілося їсти, що сльози самі виступили на очах. Він повитрушував з кутиків у кишенях діжурки крихти від сухарів, легенько видмухнув з них остюки та солом'яну потеруху і ще трохи поласував. Останню половину сухаря він із'їв учора зранку і відтоді не мав ані рісочки в роті. Щоправда, в одному ліску над шляхом трапився йому в гушавині рясний куш глоду. Климко обірвав його до останньої ягоди і їв доти, аж доки не занудило.

Сухарів хватило б надовше, якби вони були не червиві, якби їх давав йому дід Бочонок, а не його жінка, — худа, злюща і скупа Бочончиха. Климкові завжди, коли вони бували з дядьком Кирилом в гостях у Бочонків, здавалося, що Бочончиха не ставляє миски із святковим їстивом на стіл, а кидає їх, на що дід Бочонок тільки прикахикував і йорзався на стільці, проте мовчав.

Коли Климко забіг до аптекаря і сказав, що подається на села (про сіль він змовчав, боячись, щоб Бочонок не відмовляв його чи ще гірше — не залишив жити в себе), той вийшов на кухню і довго несміливим баском перемовлявся про щось із Бочончихою. Климко хотів був уже потихеньку втекти, але тут увійшов аптекар з жінкою, що несла поперед себе миску борщу. Вона кинула її на стіл і знову зачинилася на кухні.

— Я не голодний, — сказав Климко, одсуваючи миску, і похнюпився, щоб не дивитися на борщ.

— Їж, — попросив Бочонок, винувато кліпаючи очима й хапаючи себе то за той, то за той вус. — Ти на бабу не дивись. Вона така і є.

Климко навіть не поворухнувся.

У кімнаті в аптекаря дуже пахло ліками. На підлозі лежала товста ковдра, по стінах висіли великі гарні картини в золочених рамах, на високому ліжку під подушками спав кіт з великим пухнастим хвостом, а від кухні пахло гарячим хлібом.

У вікно знадвору хтось легенько постукав, аптекар важко підвівся з стільця, виглянув через фіранку і закивав головою.

Він вийшов на веранду, не причинивши за собою дверей, і Климко почув крізь них змучений жіночий голос:

— Не кращає йому, Карповичу... Горить увесь. Ви ще щось дали, таке щось, щоб допомогло... А вам за те ось яечок, сальця четвертинку...

— Ні-ні, то ви з хазяйкою, з хазяйкою ладняйте. А ліки я зараз винесу.

— Хто там? — вийшла з кухні Бочончиха.

— По ліки людина прийшла. Чоловікові погано.

— Людина, людина, — перекинула Бочончиха. — І всім на дурняк дай.

— Чого це на дурняк? — сердито одказав Бочонок. — Піді візьми там "подаєння".

— Яечка... Сальце осьо... — знову почув Климко.

Потім рипнули двері в прикомірок, — видно, Бочончиха пішла ховати "подаєння" за ліки.

Коли Климко вже вийшов на ганок, вона догнала його з шістьма сухарями в

фартусі, швидко, дрібно перехрестила перед самими очима і прошепотіла щось сама собі тонкими сердитими губами.

Бочонок вивів Климка за ворота і сказав:

— Глядися ж у дорозі. А краще — пристань до яки хось добрих людей, біженців, — серед нещасних багато є добрих, — та іди вкупі з ними. Їх тепер сила-силенна суне у всі кінці. — І скрушно подивився на босі Климкові ноги. — Знайшов би я тобі і взувачку, бо як же оце йти в осінь босому, так нога ж у мене така, що ти один черевик увесь із головою сховаєшся.

На прощання він поцілував Климка, притиснувши до свого великого живота й лоскотнувши вусами, вийняв з кишені хустку і став умочати її в кожне око по черзі...

Перший сухар Климко розломив, коли відійшов од станції кілометрів за двадцять п'ять і сів перепочити — гули ноги, пекло підшви, натруджені об дрібні камінці, що траплялися в пилюзі, та й усе тіло млоїло від втоми. Розломив і побачив, що всередині аж кишить дрібної білої черви. Скривившись від огиди, Климко повикидав їх соломиною, ще раз розломив сухар і ще повикидав... їсти довелося вже крихти. Але то було не найстрашніше. Найстрашніше сталося тоді, коли він, перепочивши, підвівся, щоб іти, і впав: ноги не вдержали, їх ніби одняло. Що встане, то і впаде, і впаде. Він злякався, став розтирати литки, стегна, бив по них кулаками і кричав: "Ану йдіть! Ану йдіть мені зараз!"

Він таки підвівся і пішов, ледве-ледве пересуваючи ступні в крутій пилюзі.

Так було після кожного перепочинку, і Климко збагнув, що краще йти повільніше, але йти і йти без упину, аніж поспішати і через кожні п'ять-шість кілометрів падати, знесилившись, на землю.

Найдужче боліли ноги зранку після ночівлі. Але Климко вже знав, що бити їх не слід, а треба легенько розтерти, поляскати долонями і перші кілька кілометрів іти помаленьку. Далі вони вже не боліли, йшли собі слухняно, тільки німо дзвеніли кожною жилочкою.

Климко підкинув у багаття картоплиння, роздмухав жарок і довго одігрівав ступні, час від часу дотуляючи їх просто до полум'я. Нагріє, потре добренько обома руками і знову суне до полум'я. Аж доки вигнав зашпори. Потім узяв палицю, котрою розворушував багаття і пішов по картоплищу, розкопуючи нею лунку за лункою.

— Одна! — вигукнув раденько, знайшовши першу картоплину. — О! Друга! О! Третя!..

Сонце вже припікало, — не дуже, одначе, по-осінньому, але Климко працював так завзято, що матроска прилипла йому до спини. Він скинув діжурку і знову став до роботи. При самій межі знайшов кілька невикопаних, притоптаних дитячими ногами куців ("Он хто картопельку пік!"), і, розриваючи їх палицею, приказував:

— А що, сховалися, га? Од мене сховаєтесь!

До обіду Климко накопав п'ятдесят сім картоплин — великих, менших і зовсім дрібних. Дванадцять, найдрібніших, він спік. Їв помаленьку, вмочуючи в коробочку з сіллю: помаленьку — щоб довше, та й живіт не заболить. А то глоду он переїв — і

знудило. Потроху треба було...

На дорогу він ще раз добре одігрів ноги, закинув за плечі торбину з картоплею і рушив далі через вибалок: може, де вода трапиться. По дну вибалка поміж камінням справді біг струмок, мив боки тому камінню, полоскав зеленісіньку травицю, що клалася на воду рівними чубчиками, і ніс жовте листя. Климко став навко лішки, припав до води — холодна та добра! — тоді вмився і втерся галстуком од матроски. А вгорі над струмком дрімала жовто-зелена тиша осені й наче уві сні ронила листя. Було так м'яко і затишно в цьому вибалку над співучою поміж камінням водою, що Климко не одразу підвівся з колін, а стояв і стояв...

Одразу ж за вибалком на пагорбі починалося якесь містечко: чепурні, вистелені бруківкою вулиці, білі будиночки в невеличких пожовклих садках, далі — грибок водокачки, клубчасті дими понад нею; тоненько коротко свиснув паровоз — "кукушка"... Климко аж зупинився, розгублений і зляканий: чи не приблукав оце він, кружляючи незнайомими дорогами, назад, на свою станцію. Та ні ж, ні. Адже їхню водокачку звалило бомбою, а тут ціла. Не видно й шахтного терикона, та й бруківки в їхньому висілку не було, її зробили перед самою війною тільки від станції — повз базар до магазинів і перукарні. А так усе схоже. І, йдучи з торбою за плечима понад парканами незнайомої вулиці, Климко згадував свою станцію, кожен день її життя і кожну годину.

Будили його щоранку, ще задовго до того, як іти до школи, хлібозавод і водовоз. Першою повз барак, повільно второхкуючи колесами по кам'янці, їхала до пекарні порожня зелена будка, запряжена парою маленьких (менших, ніж у німців) дебелих коненят. За тихої погоди від будки лишався у повітрі хлібний дух, що довго не розходився потім. На будці було написано великими білими літерами "ХЛІБ". У передку, на високому рундучкові, сидів дядько в чорному халаті — його теж звали хлібовозом — і досипав недоспаної ночі, покиваючи головою, а коні йшли самі, бо вони знали дорогу.

Трохи згодом до барака з гуркотом і хлюпотом у довгому бочонку на чотирьох колесах під'їздив водовоз і веселим співучим голосом (хоч був він уже старенький) розлого вигукував: "Во-ода-а, вода-вода! Во-да-а вода-вода!" В бараці разом одчинялися всі двері, торохтіли відра, чути було жвавий гомін коло бочонка й пересміхи з водовозом. Воду завжди набирали весело, — може тому, що водовоз був завжди веселий, буйно-червоний на виду, а вода, що так і сяяла проти вранішнього сонця, була чиста і холодна, мов з-під льоду. Взимку водовоз привозив воду обмерзлими, в срібних бурульках, саньми. Вуса в нього теж були обмерзлі і теж у маленьких бурульках. Підождавши, доки Климко націдить води, він забирав у нього з рук відра і заносив до кімнати. "Дзядзька Кирілл та ігдзе, на рабоце? — питався. — Прівецік яму пірадаш, как вярньоцца. Ад дзядзькі Сімьона" мол..." Взимку, коли такої ранньої пори надворі ще поночі, від станції через колії і до самого висілка блимали рухливі жовті вогники, схожі на світляків: то поверталися додому з нічної зміни шахтарі.

Аж ось від вагоноремонтних майстерень, спершу охрипло, з шипінням, а далі все

чистіше й потужніше, долинав гудок, скликаючи людей на роботу. Климко вирушив до школи — повз шахтну сортувальню, закурену штибом, далі повз гомінкий велелюдний базар і аптеку. Біля клубу, супроти кінобудки, він зупинявся і слухав, як там шерхотить-співає кіноплівка: механік перемотував її після вечірнього сеансу — "Думи про козака Голоту", або "Щорса", або "Чапаєва". Як недавно ще, лише два місяці тому, все це було, а тепер здавалося, що давно-предавно, як був ще дошкільням...

Біля якогось двору Климко став: на вулицю через паркан та жовту акацію звисала велика яблунева гілка. На ній поміж рідким уже листям висіло двоє поморще них яблук, що злиплися до купи, — видно, червотока сточила її. В акації на осонні зібрався цілий базар гороб'ячий. "Тепло знайшли, — подумав Климко. — Немає на вас kota!" Горобці, ганяючись один за одним, шугали в гіллі й оббивали крильцями листя. Яблука теж погойдувалися від того гороб'ячого бешкету разом з тоненькою гілочкою, на якій росли. Климко поклав торбину з картоплею під паркан і сів на неї, сказавши собі: "перепочину трохи", — а сам не зводив очей з пари яблук.

Він просидів отако, задерши голову вгору, довгенько, доки шия не зболіла. Горобці аж кишили в яблуневих вітах, а яблука гойдалися і не падали, наче їх прив'язано ниткою. Климко встав, закинув торбину на плечі й, зітхнувши, ще раз подивився на зморщені яблукка. "Ні, мабуть, вони ще скоро не впадуть. Хай собі". І почимчикував понад парканами далі, вже не поглядаючи вгору на садове гілля — і то, чого доброго, ще десь закортить "перепочити"...

За містечком знову був степ і степ. Сонце звернуло з полудня, світило навкіс, і Климкова тінь з торбиною ковзала у надвечірньому промінні — ближчали й ближчали, ставали більші й жовтогарячіші. Незабаром Климко побачив велике місто у долині, зупинився і роздивлявся його довго, мружачи очі проти сонця. Воно вже співало свою тиху червону пісню вечорову, і Климко заозирався довкола: треба ж на ніч стати, бо в місті де притулишся? Далеко в полі, гонів за десять, він розгледів низеньку чорну копичку сіна чи соломи, коли б не торішньої, і звернув з дороги...

РОЗДІЛ III

То була не копичка, а старий курінь на баштанищі з прив'ялим уже огудинням та дрібною, з яблука завбільшки, пізньою зав'яззю кавунчат. Климко розбивав їх об коліно і смакував блідо-рожеву холодну серединку: ба, не встигло ще й сонце заховатися, а земля вже холодне. Осінь...

У курені було багацько соломи, твердої, злежаної, — сторожі вкачали. Климко зняв з того лігвиська тугий пластівець, щоб ним укритися, а решту соломи розворушив, щоб м'якше було спати, загорнувся у плащ-палатку й ліг. Зразу тремтів, не так від надвечірньої прохолоди, як від кавунчат, тоді надихав собі в пазуху, зогрівся й принішк у теплі. Він дивився на сонце, що саме заходило супроти куреня, червоно-сумне і велике. Воно заходило за гори, і гори з цього боку потемнішали, взяли голубою тінню. "Скоро з-під них почнеться ніч, — думав Климко. — і піде-постелеться степом далі й далі, на всі боки. І до станції дійде, до чорного згарища на тому місці, де був барак, а тепер лиш купа попелу впе реміш з головешками зосталася..."

Того задушливого від полум'я і диму серпневого дня, коли згоріла станція, Климко знайшов собі притулок у невеличкій кімнатці на шахтній сортувальні, де була колись вагова. Товсті кам'яні стіни вагової і зовні, й зсередини були густо вкриті чорною кіптявою: зовні від вугільної куряви й штибу, що лежав тут-таки, одразу за ваговою, високими кучугурами; зсередини — від диму з круглої чавунної грубки-"буржуйки", що виходила іржа вою трубою надвір через бляшану шибку у вікні. Ще у ваговій стояв старий конторський стіл, за яким сидів колись вагар і важив вагони з вугіллям; стіл ряхтів од великих і малих чорнильних плям.

Климко переніс із гуртового барачного погребка ті запаси, що вони мали з дядьком про осінь: шестеро відер дрібної картоплі-"розовки", два кусники сала, старого, жовтого зверху, та з десяток цибулин — і зажив у ваговій сам-один. А втім, він рідко коли залишався наодинці у закіптюжених стінах, бо в нього частенько, — бува ло, що й до ночі, — засиджувалося шкільне хлоп'яче товариство — бідові непосидющі висілкові хлоп'яки. А Зульфат Гареев, онук дідуся Гареева з хлібопекарні, той і ночувати мало не щодня зоставався. Хлопцям до вподоби було в низенькій кам'яній Климковій хижі серед глухих штибових кучугур на одшибі від висілка — ніби на Робінзоновому острові... Повсідаються долі, сплівши ноги по-турецьки, і гомонять — без світла, серед червоних райдуг від напаленої до вишневого кольору чавунної "буржуйки". Або ж умовкнуть нараз усі не змовляючись і слухають, слухають далекий гуркіт нічного бою.

Але то було вже потім. А перші два дні Климкові жилося у ваговій так незатишно, так самотньо, що аж. З підвалу, де стояли величезні ваги, тягло крізь щілини в старій дерев'яній підлозі прілою вільгістю, по закутках і попід стінами вигарцьовували вночі пацюки, а тепло від "буржуйки", доки на ній не обгоріла іржа, йшло чадне й давуче. Коли Климко добре напалював її, повітря вгорі робилося запаморочливо гаряче, від нього ломило голову, а внизу ходила хвилями густа підвальна охолода.

Дві ночі Климко спав на голому столі й одбивався від пацюків палицею, стукаючи нею по стіні. Пацючня, що, либонь, уже давно звикла хазяйнувати тут, лякалася і нишкла, а трохи згодом, ще Климко не встигав і повіки склепити, знову заводила вискливий, з тупотнявою та шкряботнявою шабаш.

Лише на третю ніч Климко заснув спокійно, бо пацюки вже не надокучали йому. Спровадив їх з вагової Зульфат Гареев, давній Климків товариш. Він знайшов Климка по димкові з труби, що виходила крізь шибку надвір. Прибіг захеканий, з гарячими рум'янцями на гострих смуглих вилицях, і так зрадів зустрічі, що схопив Климка в оберемок і носив його поперед себе, до хрускоту стискаючи ребра. Зульфат був дужий хлопчик, хоча й нижчий від Климка, вважай, на голову.

— А я бігав-бігав по висілку, — видко, зліплюючи слова, заговорив Зульфат. — Сюди-туди... фух!.. Питаюся: де Климка? Хто бачив Климку? Немає Климки, ніхто не бачив... А ти осьде! Хорошо! У-у-у, хорошо!

Климко на те лише всміхався. Він дуже зрадів Зульфатові і мовчав тільки тому, що завжди був небалакучий у товаристві. Він любив слухати і тихо всміхався, або сумнів, або напружувався весь, уявляючи те, про що розповідав товариш.

— Пацюки в мене тут, — сказав Климко. — Такі здорові, що тупотять...

Вузькі й такі чорні, що аж різучі, Зульфатові очі на мить заплющилися (так він робив завжди, коли йому треба було поміркувати) і враз гаряче зблиснули:

— А хочеш, їх зараз не буде, хочеш? — вигукнув завзято. — Всіх вижену пастися в степ! Хочеш?

Він хутко познаходив усі пацючині ходи й виходи, вигріб з "буржуйки" в цеберку вугільний жар і заходився натовкувати його палицею в кожну нору, втираючи сльози від гарячого їдкого диму.

— Тепер пороною бути їх, пороною, щоб дим не виходив! — кричав він Климкові. — От так! О, чуєш: чхають! Натє вам ще, нате! — І сам чхав раз по раз і сміявся крізь сльози.

Потім вони наносили з шахтної лісопильні тирси і товсто вслали нею підлогу, щоб не тягло з підвалу; знайшли в барачному сараї старе ліжко з нікельованими кулями на бильцях, перенесли до вагової і зладнали постіль із сіна, яке не встигли доїсти шахтні коні: шахту-бо вже затопили водою, а коней забрали на війну. До вечора похмурє Климкове житло проясніло, нагрілося, а тирса жовто-медово запахла сосною. Щоб відсвяткувати входини, як належить справжнім господарям, хлопці зварили на вечерю картоплі в колушках до старого солоного сала. То було справжнє свято!..

А через півмісяця — сталося те зранку — після короткого бою на станцію зі степу прийшли італійці. Вони цілий день ганялися по висілку за курми, стріляли по них із карабінів та автоматів і лементували, як цигани. (До їхнього приходу ні Климко, ні Зульфат не знали, що кури можуть літати не згірш за всяку птицю, тільки невисоко). Поївши курей, італійці гуртами, найменше по двоє-троє, пхалися від двору до двору і шукали собі їжу за гроші.

— Марка, марка!.. — вигукували вони.

Ніхто у висілку не розумів, що те означає, і ті, у кого заваялися марки для конвертів, виносили їх італійцям. Вони сердилися і то по-своєму, то по-німецьки кричали, вибалушивши чорні циганські очі:

— Дурні! Сольдато італьяно... дати вам маркен... Денаро деля... Гросдойчен Райхес, унд зі мюссен... ві повинні дати... фюр дізес вертфолле гельд: лютте — молько, бурро — масльо, формаджо — сір... Манджяре! Ессен! їсти!..

Про це розповів Климкові Зульфат, бо італійці приходили й до них. Дід Гареев сказав їм:

— У нас є вугілля... Більш нічого в нас немає.

Тоді італійці кинулися грабувати і брали не тільки їжу, а й одяг, де кращий.

Через тиждень вони пішли далі, а у висілку почався голод.

На маленькому базарному майдані щоденно, з ранку до вечора, стояли мовчазні люди, тримаючи в руках усе, що було в них найновіше: костюми і пальта, сукні й сувійчики матерії, черевики й "кіровські" годинники на вузьких ремінцях... І все те не продавалося, а мінялося хоч на який-небудь харч. Та найчастіше в натовпі було чути: "Солі... Солі ні в кого немає? Віддаю за склянку солі..."

Якось, покружлявши навколо хлібопекарні, де ще не давно з жовтих дерев'яних лотків горнувся, мов з рукава, гарячий хліб і де ще й досі пахло хлібним духом, Климко з Зульфатом зайшли на базар. Може, вони й не завернули б туди — надивилися вже на змучених голодом людей з якоюсь дитячою жалібною надією в очах, — якби там не зчинився гвалт.

Біля старих дерев'яних прилавків, побачили вони, стояла підвода, її оточили з обох боків і кричали, підні маючи над головою у кого що було:

— Візьми в мене! Новісіньке, подивися!..

— Бери костюм. Шейотовий, не надіваний і разу...

— Черевики хромові треба?..

— Драп на пальто... Попробуй, який важкий. Вічне буде пальто.

На возі, запряженім парою коней, стояв здоровецький бородатий дядько і гув примирливо, перемацуючи очима товари:

— Тихо, тихо... Що мені треба — все візьму. Сам виберу. Тільки тихо, громадяни! Ша! Ану одійди, не мацай мішків, бо так батогом і встюжу. Мацає воно... Ти, з драпом, давай. Що тобі? Борошно є, кукурудза, сіль біла, слов'янська...

— Натовп ізнову загув, заколихався.

— Були б оце наші шахтарики, вони б тебе вдягли і взули, ще й підперезали б... — неголосно мовила якась жінка. В руках у неї було приношене дитяче пальтечко.

Бородань почув її, знайшов кам'яними очима в на товпі і сказав:

— А ти вобщі может тут не стоять. Вобщі не підходь, бо я в тебе й золота не візьму, хоч би в тебе воно й було. Їх пожалій, привези, а вони ще й зубами скреготять...

На жінку несердито зацитькали, ніби просили її мовчати.

І тут Климко побачив Наталю Миколаївну, вчительку свою і Зульфатову. Вона стояла з немовлям на руках, притиснувши до себе разом з немовлям трояндову, мов сто троянд, сукню. Климко бачив Наталю Миколаївну в цій сукні лише двічі на рік: першого вересня і в останній день занять. Наталя Миколаївна щоразу так хвилювалася, зустрічаючи їх, своїх учнів, а чи проводжаючи на канікули, що троянди з трояндової сукні зацвітали в неї й на щоках. А минулої весни на останньому уроці вона сказала, печально всміхаючись: "От і підете ви в юність, уже з іншими вчителями, а я знову повернуся до маленьких, таких... грибочків, як були ви, коли при йшли до першого класу. Пам'ятаєте?" — І сльози, дві сльозинки, покотилися їй з очей, однак вона не чула їх і посміхалася. Тоді сказала: "Урок закінчено, до побачення, діти..." — І одвернулася до вікна. А вони стояли й стояли за партами, хоч у коридорі вже знявся радісний гамір: закінчився учбовий рік, сонця надворі повна чаша, аж до піднебесся, — хто ж не радітиме!

Наталя Миколаївна стояла осторонь від натовпу, що затулив підводу, і, маленька, бліда, дивилася на бороданя широко розплющеними очима. В них не було ні презирства, ні гніву, а лише зляканий подив. Одна її брова, поторкана золотом од ранкового сонця, напружено піднялася вгору і дрібно-дрібно тремтіла. Климко з Зульфатом підійшли до неї (вона не помітила їх) і, затинаючись від хвилювання,

сказали, перебиваючи один одного:

— Добрий день, Наталю Миколаївно...

Вона здригнулася і випустила з рук трояндову сукню. Климко з Зульфатом спритно підхопили її, легесеньку, як пух, і так стояли з нею, ніяково й щасливо всі хаючись.

— Климко?.. Зульфат?.. Ой, як ви мене злякали... — І осяяла їх такими лагідними, такими рідними очима, що їм обом здалося на мить, ніби все навколо так, як і колись було, що немає і не було ніколи війни, і похмурого бороданя на возі, і вибитих вікон у магазинах, і холодної неживої пекарні за сірим дощаним парканом; що ось зараз на станції озветься гудком паровоз і дзвоник за клубом, де школа, покличе їх на перший урок..

— Ей ти, молодице! — гукнув бородааь. — З червоним платтям. Підходь, я беру твій товар.

Наталя Миколаївна повільно обернулася до нього і сказала тихо, але так, що всі в натовпі почули і огля нулися:

— Ні-ні. В а м я його не проміняю. Нізащо.

Бородань примружив кам'яні очі і, перекосивши рота, сказав:

— Поду-умаєш, яка цяця... Ва-ам! Ну, тоді пухни з голоду! — Видно, сукня йому подобалася.

— Ходімте, хлопчики, проведете мене трошки, — сказала Наталя Миколаївна до Климка і Зульфата.

Вони пішли геть від базару. А бородань перепитав у когось із натовпу:

— Хто вона? Вчителька? — І погукав: — Ей ти, вчи-тельша!.. Горда! Іди сю...

Він де встиг доказати, хутко присів на возі й затулив голову руками. Каменяка пролетіла понад ним і вдари лася об стіну аптеки. Натовп одсахнувся від воза, всі злякано дивилися на Наталю Миколаївну та хлопців, а Зульфат тремтів і кричав:

— Я вб'ю його! Таких треба вбить! — Він ухопив грудку породи, прищулив очі й замахнувся вдруге...

— Не смій, Зульфатеї — звеліла Наталя Миколаївна, а Климко перехопив товаришеву руку і сказав:

— Не треба, Зуль, а то ще свого когось улучиш.

— Іш, чому вона тих виродків навчила! — прохрипів бородань. — Вчи-и-тельша.— Він побачив, що небезпека вже минула, і знову випростався на возі. — Іш, чому навчила!

Вони відійшли вже далеченько від базару, а Зульфат все ще тремтів, мов у пропасниці, і раз по раз люто озирався, блискаючи очима. Наталя Миколаївна легенько погладила його блідою, в синіх прожилочках рукою по чорній стриженій голові й сказала:

— Ну годі-бо, Зульфате, заспокойся... Кармелючок мій милий. — Вона тихо, лагідно засміялася, і хлопці, мовби вони ждали знаку, теж заусміхалися. Тоді Клим ко нерішуче спитав:

— А можна, ми подивимося на вашого маленького?

— Маленьку... — На щоках у Наталі Миколаївни виступили ледь помітні блідо-рожеві троянди. — Її звати Оля. — Вона трохи підняла косинчик бузкової сповивачки, і Климко з Зульфатом разом, зіткнувшись лобами, заглянули під той косинчик. Вони побачили маленьке-маленьке личко, біле, аж крейдяне, і щільно заплющені повіки, що здригалися від сонця, а губеняти, не червоні, а синюваті, ожинові, невпинно ворушилися, наче шукали щось.

— Зараз, зараз... — промовила до личка Наталя Ми колаївна.

Хлопці не зрозуміли, що означало те "зараз", лиш усміхалися: "Олю, О-олю!" — і причмокували губами.

— Де ти живеш тепер, Климку? — Наталя Миколаївна сумно глянула Климкові в очі. — Я знаю, мені розказували про все, що тоді сталося, і... мені дуже хотілося... треба було тебе побачити, та Оля народилася. Саме в той день...

Климко посумнішав, Зульфат теж похнюпив стрижену голову.

— Ми зараз удвох із Зульфатом, — сказав Климко. — Додому до нього, правда, навідуємося щодня — води наносимо, вугілля навибираємо під териконом... Там тепер усі гребуться. І знову до мене. У ваговій живемо, на сортувальні. Де штибові кучугури, знаєте? Італійці туди ні разу й носа не поткнули! У нас там гарно, тепло, грубка є залізна, картопля... — Климко презирнувся з Зульфатом. Той на мить заплющився, тоді швидко закивав головою. — Наталю Миколаївно... — Климко зупинився і подав учительці її трояндову сукню, яку досі ніс під полою дядькової діжурки. — Не треба вам нічого промінювати, а переходьте — це ми вас із Зульфатом удвох просимо, — переходьте жити до нас. Ми вам помагати будемо, маленьку глядітимемо...

— Все помагати будемо! — вигукнув Зульфат, зблиснувши на Наталю Миколаївну гарячими відданими очима. — А Олі я колицку принесу. У нас є. Залізна! Батько сам у депо зробив, як я оттакенький був. У кузні гнув, електрозваркою варив! Наталя Миколаївна всміхнулась і опустила очі: їй справді ніде було жити. Коли італійські солдати отаборилися в школі і вчинили там галасливий курячий бенкет (вони ламали парти, розкладали в шкільному саду вогнища і смалили над ними курей, з реготами й співами), Наталя Миколаївна з дитиною і чемоданом, у якому були одяг та дешиця сухарів, тихцем пішла із своєї кімнати у виселок і назад уже не повернулася, бо кімнату було пограбовано й затоптано брудними черевиками. Та й уся школа стала схожа на казарму, а в класах стояв нудотний дух курячої смалятини. Не те що жити — моторошно й жаль дивитися було на стареньку приземкувату школу з чорними, як синяки, вибитими вікнами...

— Спасибі, — тихо мовила Наталя Миколаївна до хлопців і додала ще тихіше: — Я рада за вас, мої хлопчики, я просто щаслива...

Климко і Зульфат упоралися швидко. Від полудня до вечора вони перенесли з кімнати Наталі Миколаївни все, що в ній було: ліжко, стільці, книги, розкидані по підлозі, етажерку, постіль (подушки були чомусь порізані, і з них віялося пір'я). Зостався тільки великий вазон у дерев'яній діжечці — розлога, з шовковим листям троянда. Хлопцям стало шкода кидати її саму, і вони вже смерком, щоб ніхто не бачив,

обнявши бочонок з обох боків, спотикаючись і сапаючи, стаючи раз по раз перепочити, перенесли до вагової і троянду.

Вже геть споночіло, коли Зульфат приправив колиску, надівши її сіткою на голову. Колиска була з усіх боків розцяцькована квітами з дроту і всякими дротяними кучериками. Фарба на ній, весела, голуба, деінде облущилася, і там виступила іржа, та коли Зульфат гойднув колиску пальцем, вона гойдалася довго, як маятник, сама, наче промовляла: "Дивіться, яка гожа я нянечка!"

Слідом за Зульфатом прийшов і дідусь Гареев, низенький, сухоплечий, у ватяних штанях, вовняних шкарпетках і гостроносих шахтарських чунях. Дідусь приніс торбинку сухарів і, торохтячи ними, поклав на столі, а сам пішов до порога, щоб там сісти. Зульфат поспішив за ним слідом і підставив стілець. Дідусь зіперся руками й грудьми на ціпок і мовчки дивився, як Наталя Ми колаївна, маленька, з рожевим у сьайві од "буржуйки" волоссям на плечі, поїть дитину чаєм з пляшечки.

— Тобі тут буде хорошо, Наташ Миколаївна. Можна жит!.. Ай-я-яй... Маленькому — чай! Не годиться. Маленькому молоко давай. Старому чай, кості гріть. Да-а... Німець хитрий! Сам пішов на Ростов, там є що кушат. Сюди послав італьянів — тут нічого кушат! — Він хрипко засміявся. Тоді кивнув сивою стриженою головою на сухарі: — Нестандартний сухар. Хліб нестандартний — сухар нестандартний. Вийняв з печі хліб, узяв буханка, верхушка раз — одпала. Без верхушка буханка нестандартний. Брак. А хліб не буває брак. Хліб ніколи не брак... Да-а, можна жит! Молодим жит, старим — туди! — і постукав костуром по підлозі. — Сухар економить!

— Не кажи так! — сердито крикнув Зульфат.

— Мовч! — іще сердитіше цитькнув на нього дідусь Гареев.

Він посидів ще, покивав головою своїм думкам, потім устав і зімружено подивився в личко немовляти на руках у Наталі Миколаївни.

— Молока треба! — сказав суворо.

Наталя Миколаївна подивилася на нього винуватими очима:

— Немає... Не стало, Муса Шафарович...

Дідусь Гареев обернувся до Зульфата, тицьнув у нього костуром:

— Підеш на Лобовку до Файзуліних. Там є молоко.

— Зараз? — підхопився Зульфат.

— Завтра, — сказав дідусь.

— Ні-ні, я вас прошу: не треба, не турбуйтеся, — благально мовила Наталя Миколаївна.

— Мовч! — сердито, як і на Зульфата, сказав їй дідусь Гареев, і хлопцям стало від цього ніяково перед Наталею Миколаївною, а вона лише усміхнулася, схилившись над дитиною.

Дідусь Гареев, не попрощавшись, рипнув дверима, кивнувши, щоб ішов за ним і Зульфат.

Климко догнав їх уже за штибовими купами. В пільмі біліла і похитувалася голова дідуса Гареева (він ходив швидко); Зульфат чимчикував поруч, як невидимка. Климко

смикнув його за рукав, і вони трохи відстали.

— Знаєш, що я придумав, Зульф, — збуджено сказав Климко. — Я піду по сіль. Зульфат зупинився.

— Куди?

— У Слов'янськ. Чув, як отой мурло бородатий на базарі казав: "Сіль слов'янська, біла?" А це ж недалеко. Дядя Кирило туди часто ешелони водив. Уранці поїхав — увечері вже дома... — І зашепотів квапливо, щоб Зульфат не перебив його: — Що, що в нас картоплі є трохи та сала? Цього хоч би на два місяці хватило. А скоро зима. Зараз, коли тепло, треба йти. Харчів наміняємо по дорозі назад, молока, може...

— Сам не підеш, — уперто сказав Зульфат. — Я теж з тобою.

— А по молоко в Лобовку? А дома, з малими хто буде, з дідусем? А з Наталею Миколаївною? Обіцяли помагати, а самі втекли. Та тебе й не пустять. А мене держати нікому...

— Не пустять, — погодився Зульфат.

На прощання він сказав:

— Завтра?

— Вдосвіта, поки ще спатимуть, — сказав Климко. — А ти потім розповіси Наталі Миколаївні, куди я подався.

Зульфат міцно вхопив Климка за плечі, притяг до себе і довго держав так. Потім гаряче зашепотів на вухо:

— Хочеш, я тобі італійський кинджал на дорогу дам? Хочеш?

— Поцупив? — здивувався Климко.

— Ні. Виміняв на четверо яєць. Вони за їжу і карабіни проміняли б! Я знаю.

— Не треба кинджала, — сказав Климко. — Так піду. Хто мене займе?..

Він прокинувся дуже рано. Між кучугурами ще тільки-но почало сіріти. Наталя Миколаївна спала, згорнувшись клубочком-

Біля неї тулилася Оля. Вона майже цілу ніч поплакувала, а тепер спала міцно, і щоки їй узялися ледь помітним сонним рум'янцем.

Климко тихо підсипав у "буржуйку" вугілля (він і вночі вставав підсипати, як звик те робити, ще живучи в бараці з дядьком Кирилом), узяв чистий зошит, олівець і написав:

"Наталю Миколаївно! Я пішов. Зульфат вам усе розкаже. Я скоро вернуся. Клим".

Він навшпиньки викрався з вагової, вдихнув досвітнього степового повітря, немовби води з криниці випив, і подався у виселок до Бочонка.

...Над баштаном і куренем стояв молочний надщерб лений місяць. Була вже північ. Климко ворухився в соломі і кашляв до сліз, що заливали й холодили йому щоки.

Він утирався сонний і знову засипав. І знову кашляв.

А на баштанищі то тут, то там блищали холодною рососою кавунчата. Тої ночі кінчився вересень і почався жовтень.

РОЗДІЛ IV

Він устав разом із сонцем. Довго кашляв, сидячи в солом'яній постелі і туго

обіпнувшись рябою плащ-палаткою. Тіло йому охопила гаряча млюсть, в очах плавали жовті плями, і від того здавалося, що й надворі теж жовто.

"Ще захворію", — подумав Климко. І злякався: що тоді? Були б оце сірники або хоч кресало, розпалив би солом'яне вогнище, зогрівся, картоплі напик. Може, після гарячого й полегшало б. Хоч їсти йому не хотілося.

Дістав з торби галети, подержав у руках — просто так, аби знати, що вони є, — і поклав назад. "Хай, пригодяться". — І знову тяжко закашлявся.

В очах бриніли сльози, бриніла сиза роса на бур'янах та кавунячому огудинні, а руки так трусилися, що він міцно сплів їх пальцями і затис між коліними.

"Треба швидше йти. Там хоч люди".

Климко підвівся — ноги одразу загули і налилися гарячим, — похитнувся, але не впав і не сів знову, а, тримаючись обома руками за куренів дашок, виступив на двір. Земля була холодна. Сяяло сонце, гралося з росою у блискітки — хто кого переблищить — і зовсім не гріло. З рота йшла крута пара. Климко й кашляв парою, і тремтів, тримаючись руками за курінь. Ні, по такій холоднючій землі далеко не зайдеш, хоча й близько вже: оно воно, місто, і за ним гори з рожевими вершечками — рукою наче дістав би.

Климко повернувся до куреня, узяв плащ-палатку і, зіпнвши од напруги зуби, одірвав од неї чималий клапоть. Потім розірвав його ще навпіл — і вийшло дві онучі.

"Однаково холодно буде, як намокнуть", — подумав Климко.

Навибирав, де цілішої, сухої соломи, поробив товстенькі устілки і примірів їх до ступні, щоб ні великі були, ні малі. Потім туго обмотав ноги разом з вустілками плащ-палатяними клаптями і позав'язував кінці вище кісточок. Підвівся, обійшов довкола куреня — ступалося у новій взувачці легко і м'яко — і сказав сам собі, як дід Гареев:

— Можна жить!

Він ще посидів у курені, перепочив трохи на дорогу, взяв на плечі торбу і пішов до шляху, раз по раз корчачись від вибухів кашлю.

Йшов і розмірковував, що робити далі: чи податися одразу просто в гори по сіль, а чи зайти в місто на базар і спробувати Бочонкові гроші. Той жмуток тридцятки, п'ятнадцять червоних цупких папірців, що дав йому аптекар, як поховали дядька Кирила, лежав у нього в спідній кишені діжурки. Щоб не загубити його, Климко заколов кишеню мідною дротиною і закрутив її. Можна й спробувати. Адже солі тут, мабуть, стільки, що за так бери. Якщо гроші — безцінь, то й сіль не дорожча.

"Спробую", — порішив Климко і пішов швидше.

Місто починалося такими ж будиночками в садах, як і в звичайному висілку. На парканах коло хвіртки висіли дерев'яні поштові скриньки з дашками від дощу. Всі вони були порожні... Вицвірінькували горобці, підплигуючи на цегляних тротуарах. По одному паркану ходив рудий кіт і мружився на сонце зеленими очима.

Віконниці в будиночках було позачиняно, — може, тому, що рано, а може, від вулиці їх і вдень не одчиняли.

Климко йшов іржавою трамвайною колією, переступаючи із шпали на шпалу.

Взувачку свою він зняв ще край міста — незручно якось тупцяти в онучах, подумують: старець.

Людей траплялося мало. Скрипне хвіртка, висунеться з неї дитяча голівка, стригне очима по вулиці: оно якийсь вурка йде з торбою за плечима, худий, брудний, босий, а великі сині очі, червоні по білках, так і нишпорять... Хлоп — зачинилася хвіртка.

— Ей, хлопчику чи дівчинко! — гукне Климко. — Як до базару йти — не знаєш?

Тихо за хвірткою, тільки чути, що сопе. Тоді: туп-туп-туп до хати — втекло.

"Що за люди?" — зітхає Климко і, покашлюючи, йде далі.

Почалися будинки довші й вищі, — у три, чотири, п'ять поверхів. Вони були сірі й мовчазні, ніби ніхто в них і не жив. Але людей побільшало. І всі вони — з тачками, клунками, вузлами — сунули в одну вулицю. Біженці, чи місцеві, не розбереш. Климко пішов за ними і скоро побачив базар. Він починався старцями, що густо сиділи й стояли попід вицвілим зеленим парканом. Були тут зрячі й сліпі, безногі, безрукі, старі й молоді. Кухлики, картузи, пелени, простягнуті коритцем жмені...

— Пода-айте... подайте... подайте... — линуло понад парканом, як одна й та сама скорботна і жалібна пісня,

— Ану ке-лиш, сестрице, не проходи мимо, оглянись на свого брата і подай йому рруку! — вимогливо гукав якийсь молодий дядько без ноги. Очі в нього були недобрі, пекучо поблискували в усі боки.

Дзень, дзень, дзень... — падали в кухлики монети.

— Спасибі, дитино, дай тобі боже діждатися мужа чи брата.

— Ти, стара, проси, та не забалакуйся, бо через тебе й нас поліція загребе?

— А що я таке сказала?..

— Що, що... Чуємо, не глухі.

Климко зупинився коло старої-престарої бабусі, яка гомоніла до перехожих тихим німечним голоском, але не жалібно, а так, ніби казку вела:

— Прийшла німеч, люди добрі. Оце дивіться на мене та й побачите, яка вона, тая німеч. Кажу земельці: розступися, забери стару... А вона не розступається. Прошу-прошу — не хоче й квіт... — В пелені у бабусі лежало три картоплини, дрібна цибулинка і з десяток гривеників. Бабуся подивилася на Кліма вологими вилинялими очима й сказала: — Іди, іди хлопчику, це я не тобі розкажую...

Климко видлубав з кишені одну тридцятку і поклав бабусі у пелену, а сам швидко пішов геть.

Над містом високо в небі прогули густі косинці ні мецьких бомбовозів, — може, з півсотні чи й більше. Во ни блищали проти сонця, як скляні. Старці припишкли, всі, навіть сліпі, попіднімали голови і тривожно питалися у зрячих сусідів:

— Багато?

— Багато...

На базарі теж запала тиша. Тільки з-під розламаного ларка при базарних воротах чийсь тонюній голос (були до війни морожениці з такими голосами, згадав Климко) набридливо скиглив:

— А хто ще желяющї-їнтересующї погадаты? Зїночка гадає, що кого ождає... Климко пїдїшов до ворожки і став навпроти, грїючи ноги в теплїй на осоннї пїлюзї. Жїнка сїдїла на стїльчику, трїмаючи в пеленї довгїй, як пенал, ящїчок, набїтий засмальцьованими папїрцями. З-пїд поли в неї визїрала Зїночка — дрїбненьке, схоже на пацюка звїратко в бїлих і жовтих латочках. Очицї у звїратка були маленкї й хитрї.

Климко торкнув Зїночку пальцем за пїсок і всмїхнувся:

— Чого тобі? — сердито спїтала ворожка. Щоки в неї були товстї, червонї, в густих синїх прожилках. Говорїла вона, на превеликий Климкїв подив, басом.

— Нїчого... — сказав Климко. — А ви за галети нїмецькї ворожите? Або за картоплю?

— Покажи.

Климко поставив торбу в пїлюгу і витяг жменю картоплї.

— Дрїбна, — сказала ворожка. — За таку — нї. Галетам вона зрадїла:

— О! Буде до чайку! — І наказала звїратковї: — Зїночка, работай!

Звїратї прудко скїкнуло до ящїчка, принюхалося, пїрхнуло і висмикнуло зубами один папїрець, списаний нерївним первацьким почерком.

"По раней дорогї вам прїстоїть свїданя з мужом", — прочитав Климко.

— Це не менї, це — жїнкам, — сказав вїн, подаючи ворожцї папїрець.

Але вона, мовби враз оглухнувши, навїть не глянула на Климка, а забрала Зїночку пїд полу і, розгойдуючись на стїльчику, заскиглила противним тонесеньким голосом:

— А ще хто желяющї-їнтересующї погадаты?.. Климко вже хотїв був їти далї, як з-поза ларка вивернувся дядько з червоною подряпиною вїд носа до вуха і хрипко спїтав у ворожки:

— Ну, як сьогондї з клїєнтом?

— Слабо, — сердито, басом прогула власниця Зїночки.

— Пр-ровїримо! — сказав дядько, мовби нахваляю чись на когось, вихопив з-за пазухи гарненьку зелену пташку з круто зїгнутиим дзьобом, посадив її на мїзинець і, стрельнувши довкола прїскаленим оком, весело гук нув:

— Евстрррелїйськїй папуга!! Виддає прїдсказаня— в око лїпить! Од-дин раз удовольство— сїм лїт прїдвольство! Ну, навалїсь!!! Не може буть, сказав Суворов, щоб Чортов мїст не перейшли! Хто першїй — першому безплатно!..

— А хто ще желяющї-їнтересующї... — хотїла перебити його ворожка, але дядько з папугою накрив її голос:

— Н-ну, р-разом, не товпись, по порядку становись!

Климко засмїявся і закашлявся, дивлячись на дядька з папугою: видно ж, що одїрви й покинь! І раптом подумав: "Чого ж оце я граюся тут? Хїба за цим сюди йшов?" Вїн замашно стукнув себе кулаком по лобї, як це робив Зульфат, коли хотїв покарати сам себе, і пїшов у ряди.

За сїрими, вицвїлими на сонцї прилавками сїдїли і стояли жїнки і дїдусї й неголосно, сторожко озїраючись на всї боки, прїпрошували до своїх товарїв. Тут були старї, побитї шашїлло їкони і в них — боги пїд склом серед барвистих воскових квїтїв:

мідні, поначищувані каблучки і серги; товсті давні книги; червоні намиста з дукачами — і знову ікони, старіші й новіші, в оправках і без оправ, але боги на них були схожі один на одного, як брати, і всі дивилися сумними очима не на людей, а поверх них.

Далі йшли прилавки, заставлені мисочками з житом, кукурудзою, просом; білили склянки з борошном, содою, вологою сіллю ("Ось вона!" — зрадів Климко); стояли клунки з картоплею, капустою, буряками. І все це добро не продавалося, а мінялося на одяжу, гас, мило, сірники...

"Видно, й тут гроші не потрібні нікому", — подумав Климко, відчуваючи страх: нічого він тут не добуде...

Люди торгувалися не весело, як було до війни, а з якоюсь похмурою настирливістю, наче бороли один одного і ніяк не могли побороти:

— Скільки ж ви даєте?

— П'ять кухлів.

— Так спідниця ж — подивіться!

— Як хочете, не силую.

— Шість!

— Не-є...

— Дитину хвору в Полтаву на тачці везу...

— Ну то давайте вже.

— Запальнички, замки, кресала, губка, кремій!

— ...А воно ж на ваті чи на клоччі?

— Що ви, що ви, дядечку! Осьдечки, дивіться: вата.

— Півпуда.

— Скільки?!!

— Сіль-крупка! Печатне мило застряичне! Тільки за марки!

— ...То дійдемося ми з вами?

— Хіба що на тому світі.

— Ну й люди ж! Наче до війни таких не було.

— Біда наплодила...

Ряди скінчилися. Далі було засмічене токовисько, а за ним, коло магазинів з потрощеними вітринами, стояли люди з тачками. Климко пішов ще туди.

"Якщо і там не візьмуть гроші, тоді — в гори".

Біля крайньої тачки на дерев'яних колесах стояла дівчина, з напуском на очі зап'ята старенькою чорною хустиною. Вона тримала в руках чепурно, квітка до квітки складений букет чорнобривців. На плечах у неї була ще одна хустка — велика, у веселих червоних та зелених квітах, а темно-вишневі шовкові китиці ледь не торкалися землі. Щоки у дівчини були перепнуті по-старечому, навкіс, як у хворої на зуби, а маленькі тонкі пальці, що тримали квіти, тремтливо перебирали зелені стебельця.

— Купіть мою хустку. Дивіться, яка ловка... — тихим голосом так лагідно і боязко просила дівчина, що Климко зупинився біля неї. — Я й чорнобривців на додачу ще дам... Купіть мою хустку...

Климко пом'явся, переступаючи з ноги на ногу, і сказав:

— Чудна ви. Кому ж вони зараз потрібні, чорнобривці оті?

Дівчина сполохано глянула на нього темними затіненими очима і швидко вп'ялася пальцями в квітчасту хустку.

— Та ви мене не бійтесь, — усміхнувся Климко і згадав, що він сьогодні не вмивався. — Я не вурка, я по сіль сюди прийшов...

Дівчина одвернулася і стояла мовчки.

— Ото хлопець тобі правду каже, — озвався з-під магазину якийсь дядько. — Ти б поставила отуто коло мене тачку, пішла в ряди й виміняла, чого тобі треба. А то — "чорнобривці"...

Дівчина так само наполохано, як і на Климка, подивилася на нього.

Дядько сидів просто на землі, обгорнувши ноги старою сукняною ковдрою. На скронях йому густо висіялася кучерява розсадка сивини, а лице було все в зморшках. І в кожній зморшці, здавалося Климкові, чаїлася добра лагідна усмішка. Перед дядьком двома рівними рядочками стояли прорезинені тапочки — великі, й малі, і зовсім манюні, на дитину. Видно, він був швець і сам їх понашивав.

Швець поманив Климка пальцем:

— Здалеку йдеш чи тутешній? — спитав.

З Донбасу я, — сказав Климко.

— А-а! Землячок... По сіль, кажеш?

Климко кивнув.

— А що ж у тебе на сіль?

— Торбинка ось, — Климко зняв з плеча торбу.

— Ні, — усміхнувся швець, і кожна його зморшка теж усміхнулася. — Я питаю, на що міняєш чи купуєш. Одежа якась путня є чи, може, марки?

— Такого нема, — зітхнув Климко, розглядаючи тапочки ("Чи не спробувати вимінять?"). — Гроші довоєнні є, так за них нічого не продають. Треба йти в гори, туди, — він махнув рукою, — там я й даром наберу. Так же?

— А чого ж босий?

— Щоб легше на ноги... — Климко ледь скривив губи, пробуваючи усміхнутись. — Картопля в мене ще є. То, мо же б, ви проміняли взувачку на неї? Дрібнувата, правда...

— Візьми приміряй.

Климко привзув тапочки. Ногам одраау стало затишно.

— Більші бери, щоб онуча влізла, — порадив швець. Климко послухав його, взув більші й заходився розв'язувати торбу.

— Не треба, — сказав швець. — Носи собі, раз уже ти землячок...

Він скрутив цигарку, припалив од саморобної, з патрона, запальнички і сказав, огортаючись димом:

— А сіль ти, синок, проминув. Кілометрів п'ятдесят зайвих пройшов. Сіль — це біла Артемівська. Чув? (Климко чув і навіть бачив це місто здалеку днів три тому). Так ото біля нього станція така є, називається вона Сіль. Там сіль. А тут що — крейда, сода,

вода солена в озерах є, але ж у торбу її не набереш... Проминув ти, брат, сіль.

Климка обсипало колючим жарком, а ноги потерпли і знемоглися, як після цілоденної ходьби. Він сів на проломлений дощаний ганок і мовчав, стиснувши долонями щоки.

— Що ж... треба вертатися, — насилу вимовив він, похлинувся клубком, що стояв йому в горлі, і закашлявся.

— О, як тебе пробрало. — Швець поклав на плече Климкові велику руку, подзьобану вугільними скалками, наче покроплену синькою. — Нічого, не скисай, щось придумаємо.

З-за магазину вихопилося два поліцаї в чорному, з карабінами за плечима і плоскими німецькими багнетами при боці. Вони підійшли до дівчини з хусткою і стали.

— Приймись! — сказав один з них, у кубанці, на яку по-селезнячому закручувалася чорна чуприна. Він уперся коліними в тачку, ніби йому не було більше дороги, і подивився на дівчину дуже пильно спідлоба.

Дівчина вхопилася за дишель і підтягла тачку ближче до магазину. Руки в неї тремтіли.

Поліцаї пройшли повз шевця й Климка, навіть не глянувши на них, і той, що в кубанці, сказав другому;

— Бачив, яка краля? Може, зараз візьмем?

— А куди вона дінеться? Встигнемо ще. Люди поміж тачками загомоніли:

— Що то воно?

— Поліцаї, хіба не бачиш?

— Так наші чи німці?

— Турки!

— Ха-ха...

— Цсс...

— Нова власть...

— Нові прихвосні, — сказав швець, і на нього заозиралися — одні з острахом, інші — ховаючи посмішки.

— Щось вони затівають, — сказав швець до Климка і кивнув головою. — Бач, скільки їх ононо висипало. Як гусей.

Поліцаї, чоловік, може, сорок, вервечкою, на однаковій відстані один від одного швидко йшли понад обома парканами.

— Ловитимуть когось...

В рядах принишкли, і від цієї тиші, що настала враз, одрубом, на майдані зробилося моторошно-похмуро. Климко помітив, що з базару через токовисько спершу поодинці, далі невеликими гурточками почали вишевку-ватися люди. Вони йшли неспіхом, ніби вже відбазарувалися, потім швидше, швидше... І раптом біля прилавків надривно, страшно серед тиші закричала жінка:

"Ай, що ж це ви робите! Пустіть мою дитину! Пусті-іть!" Все торжище разом схарапудилося, гойднулось — і люди побігли, збиваючи одне одного, вириваючи з-по

між плечей свої клунки, вузли, торби...

— А-а-а!... — злинуло над базаром, як багатоголосий стогін.

А поміж тими, що товпилися коло тачок, поповзло не знайоме Климкові слово: "Облава!.. Облава!.."

Сіра людська хвиля з розпачливим криком накопилася на паркан. Він прогнувся, мов гумовий, затріщав з краю в край і впав. Але на вулиці щільно, майже один проз один, стояли німецькі мотоцикли і грузовики. Пролунало кілька автоматних черг — видно було, що стріляли вгору, — і натовп знову повернув на базарний майдан, розсипаючись у всі боки. В ньому густо синіли поліцейські шинелі.

— Молоденьких виловлюють, — сказав швець, примружено, гостро дивлячись туди, де вирувало людське стовписько.

Він обернувся до дівчини з хусткою:

— Ти, дочко, йди сідай коло мене. Та хустку оту заховай, бо цвіте на весь базар.

Дівчина, бліда, з величезними карими очима, в яких аж кричала безпорадна мука од страху, зібгала хустку тремтячими пальцями і сховала її під полу жакетика. Вона сіла між Климком та шевцем, затулила обличчя руками і заплакала.

— Цить, — суворо звелів їй швець. — Сиди собі й годі. Як щур у горах — тихенько.

Посеред майдану з'юрмилися, тулячись одна до одної, душ тридцять дівчат і серед них один-однісінький, високий, на голову вищий за всіх, блідолиций юнак. Звідти було чути плачі. Поліцаї з карабінами напереваги оточили і повели бранців до воріт. Слідом за ними, голосячи, пішло кілька жінок з вузликками і торбами за плечима і сивий, без картуза (картуз він тримав у руці) дідусь на дерев'яній ступці. Він махав нею швидко, і рукою з картузом у лад ході своїй вимахував, — певно, боячись відстати.

— ...Та тут самі старі, ми вже дивилися, — почув Климко і впізнав голос поліцейя в кубанці, їх було троє. Вони наближалися, перемацуючи очима кожне обличчя в ряду тачкарів. — Де ж це та пташка з квіточками? Казав, давай зразу брати, так ні.

— Ну да, — заперечив йому другий, у синьому картузі, вигнутому на німецький манер. — А вона б рейвах підняла. Тоді всі розбіглися б.

Дівчина тоненько заплакала і зашепотіла до шевця:

— Спасіть мене, дядю, спасіть...

— Тихо-тихо-тихо, — швидко сказав їй швець. — Не бійся...

А Климко висмикнув з торби надірвану плащ-палатку, розіпнув її в руках так, щоб затулити дівчину, і став роздивлятися, бурмочучи заклопотано перше, що спало йому на думку:

— Якби не надірвана, то була б довша... Так надірвана... — а в голові стукотіло: "Хоч би пройшли, хоч би пройшли!"

— Хах! Ось де вона сховалась!

Климко побачив над плащ-палаткою простягнену руку в чорному суконному рукаві. Та рука взяла дівчину трьома пальцями за підборіддя і підштовхнула його вгору. Дівчина підняла голову і дивилася на поліцейя повнісінькими сліз карими очима.

— Уююй... Вони плачуть!.. Чого, моя квітко, хто тебе обидив, га?

— Не руш дитини, — тихо, але владно сказав швець.

— Ш-шо? — перепитав поліцай, скосивши на нього нахраписто-веселі сірі очі. — Ш-шо ти промекав?!

— Не руш дитини, кажу, — хрипко вимовив швець.

— Ану встань! — випростався поліцай. Два інші теж похмуро дивилися на шевця. — Вста-ать, кому сказано!!!

— Немає на що стать, — осміхнувся швець. Він не дивився на поліцай, він дивився кудись повз його коліна.

Поліцай коротко, прямо вдарив його п'ятірнею в обличчя.

Швець похитнувся назад, але не впав — устиг обіпертись на руки.

Він притулив долоню до розсіченої губи, а поліцай одкинув чоботом ковдру і відступився на крок, скрививши рота. Під шевцем був маленький дерев'яний візок на підшипникових коліщатах. Поруч лежали дві дерев'яні підпихачки — дві дощечки з обшитими шкірою ручками.

— Шмаркач, — незлостиво промовив з-під долоні швець, дивлячись, як і раніше, мимо поліцай. — Я, щоб тобі тепленько жилося, ноги в шахті залишив, а ти мене за це — по зубах...

Поліцай покашляв у стулені докупи пальці, потер ними губи, ніби поправляючи скривлений рот, і знову обернувся до дівчини:

— То тебе що — просить? — сказав крізь зуби, захопив її за руку і смикнув на себе.

Дівчина зойкнула (хустка випала з-під поли, розіслалася по землі) і звелася навколішки. Климко випустив плащ-палатку, вчепився дівчині в другу руку і закричав:

— Пустіть її! Це моя сестра! Сестра моя, чуєте? Во на мені за матір!!

— Та облиш ти цих старців, Стьопа... — сказав третій поліцай, позиркуючи на людей, які покидали свої тачки і підійшли ближче. — Ходімо. Без одної Химки ярмарок буде.

— Н-нух, — зло видихнув той, що в кубанці. — Однак ти далеко не зайдеш. Чула?!

Поліцаї пішли через токовисько до порожніх прилавків і скоро зникли за ворітьми.

— От бачиш — і минулося, — сказав до дівчини швець, утираючи долонею закривавлені губи.

Дівчина стояла навколішки й оніміло дивилася в хустку, що розіслалася на землі. А Климко міцно тримав її за руку побілілими пальцями, і кашляв, і тремтів од кашлю. Котрась жінка подала шевцеві хусточку втертися, але він сказав:

— Спасибі, не треба. Нащо ж добро переводити. Язиком оближу — швидше загоїться.

Поспівчувавши, тихо і злякано оглядаючись, жінки помалу розійшлися. Заскрипіли немазані колеса на тачках, поспівали сумно до воріт: який там тепер базар.

Дівчина враз немов опритомніла, захопила шевця за руку, гладила її тонкими пальчиками і шепотіла, шепотіла плачучи:

— Спасибі вам, дядечку, спасибі, рідненький... Отак вони вас... через мене... Повіки не забуду... Спаси...

Швець легенько вивільнив руку.

— Чого ж ти плачеш? Минулося — і цур йому, радій, що минулося. Далеко тобі ще йти?

— В Сумщину, дядечку... Я на шахтах була в Донбасі. А Тут війна... Тепер до мами добиваюся...

— І доб'єшся, — лагідно хмурячи брови, сказав швець. — Чого ж. Тільки накинй зараз на себе старе шмаття якесь або хусткою великою запнися, щоб ні лиця, ні очей не було видно. Та серединою міста не їдь, а глухими вуличками — і на шлях. А там людей багато, з ними веселіш буде. Я тебе на своїй машині проведу закавулками. — Швець усміхнувся і поторкав долонями шарикопідшипникові коліщата.

Дівчина слухала його і швидко, по-дитячому кивала головою.

Тоді обернулася до Климка і винувато, соромко подивилася на нього заплаканими очима.

— Спасибі тобі, хлопчику... Я тебе зразу так і злякалася... Тобі, бува, не по дорозі зо мною, ні?

— Мені назад, — сказав Климко, крізь кашель. — У Донбас.

— А то й справді був би моїм братиком... — Дівчина жалібно підняла брови. — У нас із мамою нікого більш немає. Жив би в нас...

— Назад мені треба, — сказав Климко.

Повз них тягла тачку якась жінка у довгому синьому плащі і в калошах на босоніж.

Швець озвався до неї:

— Ти, молодице, хотіла балетки за сіль. То бери.

— Та хотіла, — сказала жінка і зупинилася з тачкою. — Ви ж бо просили борошенця хоч склянок п'ять. Нема, чоловіче, борошенця, не взяла.

— Нічого, якось обійдуся вже. Давайте за сіль. Тут ось хлопчик, — швець кивнув на Климка, — земляк мій, забився аж із Донбасу. Двісті кілометрів пройшов, щоб солі достати. А де ж її тут зараз найдеш?

Жінка швидко зиркнула на Климка.

— Роздала ж бо я, хазяїне, сіль. Те просить, те: "Дай те, тітонько, хоч у носовичок, хоч зо жменю". Жалко дивитися. Склянок, мо', з десяток осталося.

"Десять склянок!" — подумав Климко і уявив купку солі, величеньку таку. І зашпортався мерщій у кишені, добуваючи гроші.

— Дома в мене то ще є, та й багатенько. З Солі при везла два мішечки, як війна почалася. А тут — ось, тільки на денці... — Жінка дістала з тачки жовтий сировий клуночок.

— Давайте, скільки є, — сказав швець, — та вибирайте собі взувачку, яка на вас дивиться. — Тоді подумав і додав: — А може, хлопчик поміг би вам тачку додому правити, а ви йому дома вже солі досипали б іще, га?

— Я вам, тітонько, води наношу, дров нарубаю чи ще щось зроблю, що скажете. Чесне слово! — Климко похапцем розкрутив дротинку на кишені і простяг жінці всі гроші, дивлячись на неї вгору хворими очима.

Жінка зажурено подивилася на нього:

— Не треба мені грошей, хлопчику. Я тобі й так на сиплю з півпуда, а то й більше, скільки донесеш. — І спитала в шевця з надією в очах: — Що ж воно оце далі буде, хазяїне?

— А що буде, — одказав швець. — Ось вернуться наші, пошю вам усім трьом чобітки на рипах, на скрипці заграю чи на баяні... А ви мені пісні хорошої заспіваете або потанцюєте. Я колись любив потанцювать! — І він посміхнувся. — Отак і буде. А як же інакше?

І всі зауспіхалися теж, дивлячись на його веселі зморшки біля очей і по всьому виду, і над похмуро порожнім, усипаним сміттям майданом ніби проясніло. А швець дістав з-під свого візка старий речовий мішок солдатський, поскладав у нього парами тапочки — ті, що zostалися, — ковдру, зав'язав тугенько і накинув лямки на плечі.

— Що ж, рушаймо, одбазарувалися, — сказав він. — Ти, дівчино, паняй за мною, я покажу, де тобі повернути. — Узяв у руки дерев'яні підпихачки, дужо обіперся ними об землю і перший, з мішечком за плечима, покотив до воріт.

Усі рушили за ним.

За ворітьми швець сказав жінці:

— Ви ж підмогніть там хлопчині. Як тебе хоч звати, земляче? Климко? Бувай, Климку, кріпися в дорозі, бо вона ж тобі неблизька. Бувай. — І помахав Климкові дощечкою-підпихачкою.

Він, не оглядаючись, поїхав щербатим цегляним тротуаром по негустому опалому листю: тьох-тьох, тьох-тьох, — озивалися підшипникові коліщата під його візком. А дівчина згорблено, низько опустивши голову, тягла за ним свою тачку на дерев'яних колесах.

— Поїхали й ми, тітонько, — сказав до жінки Климко. — Разом веселіше буде, еге ж?

— А ти бідовенький, — завважила жінка. — Бідовенький же?

— Не знаю, — зніяковів Климко.

Він узявся за холодну залізну ручку в дишлі тітчиної тачки і ще раз, востаннє подивився услід шевцеві, що котив помалу мережаним тротуаром: із тіні в сонце, із тіні в сонце... І все глухіше було чути: тьох-тьох, тьох-тьох...

РОЗДІЛ V

...Перше, що побачив Климко, коли розплющив очі, — велике, рівно обведене око червоного сонця у вікні (воно світило, мов крізь морок), і став пригадувати, де він. А пригадавши, спитав:

— Тітонько, тьотю Марино... Що воно — ранок чи вечір? Де ви, тітонько? — спитав так тихо, що ледве почув свій голос.

— Тут я, синок, осьо, — тітка Марина схилилася над ним і поторкала теплими губами його чоло. — Слава богу! — зраділа. — Охолонув лобик. А то ж горів, як жарина. Ранок зараз, дітки, сонечко тільки що зійшло.

— Довго я спав, тьотю? — спитав Климко.

— Не спав, а в гарячці був. Без пам'яті був трохи не три дні. Так тебе тіпало, бідолагу, що аж підкидало на ліжку. Не знали вже, чим і вкривати. Застудився ти дуже...

Климко поворухнувся під важкою вкривачкою і сказав:

— Треба йти.

Він хотів підвестися, але ні спина, ні шия, ні руки не скорилися йому — тільки в жар кинуло, і на лобі виступив піт.

— Лежи, лежи, — придержала його тітка Марина. — Куди ж ти підеш отакий-о немічний. Підчинишся трохи, тоді й підеш. Лежи, а я тобі молочка сходжу напитаю. Як їсти схочеш, бери, ось я поклала на стільці, їж. Тільки гляди ж не вставай.

"Три дні!" — Климко відчував, що йому запекло в очах, як тоді, в балці, де він дожував останні крихти від Бочонкових сухарів, і заплющився.

Три дні... Це ж половину дороги пройшов би вже. А мо', й більше ніж половину, бо назад, із сіллю, ішов би швидше. Та й ніг уже не треба було б сидати гріть. Він ішов би так, як тоді, коли вони з тіткою вихопилися за Слов'янськ і Климко побачив і впізнав далеко в полі той курінь, у якому ночував минулої ночі, а ще далі — станцію і чепурний виселок, де він сидів під парканом та ждав, що горобці зіб'ють йому двійко червивих яблук. Отже, він вертався додому!

— А нам з вами, тьотю, ще й по дорозі! — сказав тоді Климко і став тягти так завзято і так легко й широко ступав у нових тапочках, хоч вони трошки і хляпали без онуч, що тітка Марина — так звали жінку — ледве встигала за ним і дивувалася:

— Де в тебе та й силочка береться, он скільки пройшовши голодний і холодний.

Климко-бо із вдячності до неї розказав, звідки, чому і як ішов сюди. А надвечір, уже в Тітчиній хаті, його раптом почало так трусити, що й слова не міг вимовити. Він ще встиг помитись у ночвах з літеплом, гуркочучи брусочком мила по худих ребрах, перевдягтися у велику чисту чоловічу сорочку, що пахла, як і дядькові Кирилові сорочки, простим чорним милом, — і тоді його звалило. Далі він чув тільки, як йому давали пити щось гірке, а зуби цокотіли об вінця залізного кухля...

Климко розплющився. Тітки Марини в хаті не було. Він поскидав із себе одну за одною всі вкривачки: теплу ковдру, старе пальто, якісь кофти, діжурку свою — і встав, спустивши ноги додолу. В хаті було чисто і ясно від сонця, веселих вишиваних рушників на стінах та від червоних калачиків і хвастунців, що цвіли на лутках у кожному вікні. На стільці коло ліжка лежала скибка хліба, намазана смальцем і потрушена зверху сірою сіллю, та двоє червонобоких яблук. Климко повільно, стримуючи себе, з'їв хліб і одне яблуко. "А те хай, — по думав про друге, — у дорогу візьму". Він побачив на лаві рівно складену чисту свою одягу, матроску і штани (виляняли після прання ще дужче, аж побіліли), устав і вдягся. Потім накинув діжурку і вийшов надвір. Сонце різонуло в очі, з них побігли дві сльозини. Климко витер їх пальцем. У повітрі пахло садовим димом. Так пахло восени і в їхньому висілку.

"Листя палять, — подумав Климко. — Треба ж роботу якусь зробити тітці, а то тільки набалакав: і те зроблю, і те..."

Він знайшов у сінях якийсь віник-деркач і промів тічок біля порога та вузеньку між споришем стежку до хвіртки — так вони замітали щоосені і щовесни в шкільному дворі. Тоді обійшов тітчину хату, повисмикував старий цупкий бур'ян попід призьбою — і хата одразу ніби повишчала. Обдивився довкола — що б його ще таке зробити? — і помітив за хлівом солом'яний погрібничок, теж зарослий густим бур'яном. Він підійшов до погрібничка, вхопився обома руками за найдебелішу гіллясту бур'янину, щоб її вирвати, і раптом почув приглушене підземельне: "Ко-ко-ко-ко?!" Заджеркотіли й кури, але тихіше й не так сердито, як півень, і теж з-під землі. "А-а-а", — здогадався Климко, усміхаючись, і облишив бур'ян: хай, серед нього не всяк одразу й помітить погрібничок. Він пішов у хату, застелив ліжко і сів перепочити, бо втомився. "А як же оце йти, як і од віника вхоркався?" — і заспокоїв себе тим, що добре попоїв, тож сили прибуде.

Незабаром повернулася тітка Марина, весела, рум'я ношока, очі сміються. В руках вона тримала маленьке жовте глеченя з квітками по боках, над вінцями в нього біліла шапочка молочної піни.

— Таки встав? — здивувалася і високо, — ялиночкою підняла брови (вона і в дорозі піднімала їх так, коли дивувалася). — Ну й меткий! У вас там на шахтах що — всі такі? І в дворі він уже, бачу, хазяйнував. Хіба ж можна отакому хворому — і за роботу? Тобі ще лежати та лежати.

— Я піду, тьотю, — тихо сказав Климко. — Сьогодні. А то ще один день пропаде...

Тітка Марина поставила глек з молоком на лаву і подивилася на Климка спершу злякано, потім обличчя їй жалібно скривилося, очі набралися слізьми.

— А може б, ти, синочку, в мене зостався, га? — спитала вона невпевнено. — Назовсім. До кого ж тобі туди йти? Це я ще дорогою подумала, та зразу не сказала: бачу ж — хворе хлопченя... А вчителька з дитинкою якось переб'ється, серед людей же... Я тебе вдягла б як слід і взула, їсти в мене, хвалити бога, є що — німці до нас тільки .вряди-годи заскакують, то ще й не обібрали, глуша в нас тут. А прийде дядько Петро, чоловік мій, з війни — хай там його, козака, смерть обминає — жити мемо втрьох, будеш нам за рідного сина... В школу тебе оддамо... Га? — В очах у неї світилася надія і ще щось таке ласкаве, чого Климко не міг збагнути. Йому тільки дуже шкода стало тітки, і він сказав:

— Я прийду до вас, тітонько Марино. Як тільки не стане в нас голоду, так і прийду або приїду. А зараз треба мені назад, мене там ждуть...

(Климко не знав того, що Зульфат щодня виходить за переїзд у степ і довго журно дивиться пригаслими чорними очима на дорогу через вибалки й узгірці, звідки має прийти Климко; що часто разом з ним виходить за переїзд і Наталя Миколаївна з маленькою Олею на руках, тоді вони дивляться на дорогу вдвох із Зульфатом і мовчать, картаючи себе в душі: Зульфат — що не розрадив Климка, Наталя Миколаївна — що не почула, як він пішов. Надвечір вертають онімілим у голодному горі висілком назад до вагової, і їм здається, що там їх уже чекає Климко — усміхнений, мовчазний і синьоокий. Але його немає...

Климко цього не знав. Він знав лише одне: там його ждуть).

Тітка Марина зітхнула, витерла долонею очі й сказала вже іншим, стурбованим голосом:

— Сідай тоді пий молоко, а я тобі клуночок складу, Вона внесла з хатини склянку і налила в неї молока, густого і тепло-пахучого.

— А півня, тітонько, ви краще заріжте, бо він і курей продасть... — сказав Климко.

Тітка Марина тихо засміялася і подивилася на нього залюбленими очима:

— Хто тебе й викохав отакого... А що, хіба його чуть?

— Як підійдеш близько, чуть, а з двору ні.

— Він у мене й на волі розбишакуватий був та горлатий. Думала, хоч у погребі посмирнішає. От босяцюра! — Тітка зітхнула. — Я не хотіла тобі зразу казати, думала ж, зостанешся... Німці товарний поїзд учора пустили в Донбас, до Єнакієвого чи до Горлівки, точно не знаю. А сьогодні ввечері ще один піде. З нашої станції. — (Климкові стало важко дихати — так стисло в грудях.) — Це мені той чоловік, де я молоко брала, сказав. Він перед війною обходчиком робив, то й зараз погнали, дарма що старий уже. Кажуть, не підеш — корову заберем. Може, він підсобить тобі сісти, як перегомоніти з ним, га? — І сама ж собі відповіла: — Перегомону. А ти пий молоко та лягай хоч до полудня поспи — здоровіший будеш. Піду я в печі розтоплять.

Климко скуштував ковток молока, ще ковток... У склянці поменшало на третину. Подумав, подумав — і долив її водою з кухля, що стояв на столі. Потім ще надпив і ще раз долив, і ще... Поки стало не молоко, а синя бурдичка.

— Що то ти робиш? — почув він і підняв голову: в хатинних дверях стояла тітка Марина.

— Доливаю... — винувато сказав Климко. —

— Водою?!

Климко опустив очі й кивнув.

— Мені, тітонько Марино, якби хоч пляшечку з собою взяти, додому, — сказав тихо. — Може, доведу...

— То й візьмеш! Спарю — і візьмеш! Сміливо пий, я ще дістану. — Вона вернулася в хатину і голосно зітхнула там.

А Климко випив ще стакан молока, вже чистого, тихенько роздягся й ліг. Він дивився у вікно й ждав полудня, аж доки й заснув.

Було вже поночі. На станції ані вогника, ані голосу людського. Тільки паровоз, видно, старенький уже, хрипко дише та кидає негусті іскри в захмарене небо.

"Вугілля в топку закидають", — подумав Климко, — інакше іскри не летіли б". Вони вилітають з труби лише на ходу і коли "шурують" топку, щоб підняти пару. Климко знав це ще змалечку від дядька Кирила. В паровозній будці тим часом погасли червоні відблиски, — дверці закрились, — перестала шурхати об вугілля лопата. Климко захвилювався: скоро відправлятимуть. Він сидів під якоюсь будкою біля клунка, а тітка Марина пішла шукати обходчика.

З кінця ешелону почулося тоненьке видзвонювання молоточка. Воно ближчало. А коли порівнялося з будкою, де сидів Климко, стихло, зарипіла черепашка під ногами, і

Климко почув шепіт тітки Марини:

— А порожні вагони є, Гнатовичу?

— Вони всі порожні, — одказав їй хрипкий старечий голос. — Веди свого пасажира до другого з кінця, там уже є люди. Та й чисто: з-під лісу вагон. Тільки двері тихо одчиняйте.

Климко побачив маленьку чорну тінь обходчика з довгоносою мастильницею в руці — і знову задзвенів по колесах молоточок. Підійшла тітка Марина, теж як тінь, з ночі виринула, зашепотіла:

— Ходімо, синочку. Повезло нам, дякувати добрих людей. Вона легко закинула клунок на плечі і взяла Климка за руку.

— Осюдою, поза вокзальчиком ходімо, бо ще наскочимо на того виродка... Начальник станції тут об'явився новий.

Біля передостаннього вагона вони постояли прислу хаючись, потім тітка Марина легенько постукала в двері і сказала неголосно:

— Свої, не бійтеся...

Двері тихо відкотилися, утворивши чорну щілину.

— Може, підсобити? — озвався зсередини чоловічий голос, і простяглася рука.

Тітка Марина подала клунок, заплакала тихо, поцілувала Климка, зросивши слізьми йому щоки, і зашепотіла гаряче:

— Прощай, синочку... Так хотілося мені тебе залиши ти в себе, такий ти мені любий став, як ішли тоді з міста, як хворів, — серця б тобі увірвала... Приїжджай... Пішки не йди — далеко... А приїжджай...

— Я не забуду вас, тьотю Марино, — надломленим голосом сказав Климко. — Я... спасибі вам... я приїду... Чесне слово! — Паровоз тоненько свиснув. Тітка ще раз поцілувала Климка, шепочучи щось сама собі, і поїзд, брякнувши буферами, рушив.

У вагоні пахло старою сосною стружкою, на стрілках він погойдувався і рипів, а коли поїзд набрав швидкість, його стало метляти з боку в бік, і він уже не рипів, а стогнав.

Чоловік, — мабуть, той, що брав Климків клунок, — довго черкав сірником, а коли спалахнув вогник, Климко побачив купу стружок у кутку і під ними душ п'ять жінок з якимись пожитками в мішках і кошиках. Жінки дивилися на вогник тьмяно-блискучими сміливими очима.

"Наші, — подумав Климко, — донбасівські". І йому стало легко, тепло й затишно у цьому рипучому вагоні.

А чоловік прикурив цигарку і сказав Климкові уже в пітьмі:

— Візьми підмости собі стружок під боки, то подрімаєш у дорозі.

— Нічого, я і сидячи вмю спати, — бадьоро одказав Климко.

Він сів біля дверей, притулився спиною до стіни вагона, що ходила сюди-туди, мовби приколихувала, і дивився в прочинені двері на небо. Низькі чорні хмари, здавалося, стояли нерухомо, але по тому, як вони час від часу засмолювали негусті дрібні зорі і як ті зорі знову ненадовго з'являлися, Климко здогадався, що хмари

біжать.

Поїзд ішов нерівне: то смикався і набирав шаленої швидкості, то гальмував так само різко, як і розганявся, то зупинявся просто посеред степу і довго стояв, а від переднього вагона біля паровоза було чути німецьке гелгекання. Тоді в кутку, де сиділи жінки, нишкли, а чоловік гасив цигарку. Він курих часто, і в спалахах сірника було видно стареньке зморшкувате лице з кустратими бровами.

І знову поїзд рушав, помалу, навпомацки долаючи ніч та посвистуючи тоненько хтозна й до кого. Дядьків ФД так не їздив. Він пролітав станцію, як ураган. І Климко, зачувши його потужний лицарський гудок ще за семафором, ледве встигав вискочити з барака, щоб по махати дядькові Кирилові і побачити, як він усміхається йому і махає рукою, а білява хвиляста чуприна в'ється на вітрі. То був веселий і мудрий паровоз... Він міг мчатися, по-молодецьки жбурляючи шапки сивого диму під вагонні колеса, а міг нищечком, як довга чорна щука, підкрастися під самісінький барак, поставити на землю дядька Кирила із залізною скринькою в руці, потім гучно зачохкати трубою, мовби зареготівши, і задки швидко покотитися на станцію.

Та було інколи й так, що ФД зникав кудись на цілу добу чи й дві, а дядько лишався вдома. Найчастіше це траплялося у свято, коли депо, шахта, станція, клуб і школа сяяли вночі червоно-синьо-жовто-зеленими гірляндами, що гасли аж по тому, як сходило сонце, а з вікон у висілку грали патефони, і в бараці крізь тонкі стіни було чути з кімнати в кімнату святковий гомін. Дядько Кирило, в білих напрасованих брюках, білих паруси нових черевиках і блакитній сорочці, легко перехоплений у стані шовковим поясом, одягав Климка в матроський костюм з безкозиркою, в нові рипучі сандалі, брав його за руку, і вони йшли до магазинів по морозиво та цукерки — смугасту "Ракову шийку"... Вітер грався стрічками безкозирки і лоскотав ними тоненьку Климкову шию. Климко напихав кишеньки цукерками, лизав кругле морозиво, а дядько присідав біля нього навпочіпки і казав:

— Біжи тепер додому, а я ще побуду з товаришами.

Очі в нього були усміхнено-печальні — він ніколи не усміхався ними весело, — а біляве хвилясте волосся сві тилося на сонці шовком.

"Посадимо із Зульфатом вишню над ним, — думав Климко, уткнувшись головою в коліна. — Весною вона біло цвістиме, влітку ягідьми блищатиме, шпаки налітатимуть... А восени встелятиме могилу червоним листям з усіх боків..."

Вагон розгойдувало дужче й дужче, а стрічки від без козирки лоскотали і лоскотали Климкові шию — так м'яко, так ніжно...

Він прокинувся від гучного гуркоту дверей. І не зразу розгледів на тлі сірого дощового неба німця у вагоні, що стояв простоволосий, без зброї, у довгих по самі лікті шкіряних рукавицях. Німець обвів ліхтариком усі кутки, помовчав, розставивши ноги і згасивши ліхтарик, і раптом крикнув, як вистрілив:

— Гераус!!!

Першим пішов до дверей дядько, що все курих. В руках у нього був кошик і невеличкий вузлик. Німець ждав його, стежачи за ним зосереджено, спідлоба. Коли

дядько підійшов близько, німець відкинувся плечима назад, обкрутнувся на одній нозі, а другою з усього маху вдарив старого вище колін. Дядько охнув і сторчма випав з вагона. Німець знову став у попередню позу і ждав жінок. Климко поспробував одчинити свої двері, але вони не подавалися, видно, намокли за ніч під дощем. Зойкнула жінка, закричала друга, третя... Німець бив їх так само, як і старого, — мовчки, із усього маху. Климко на превелику силу встав з клунком за плечима і пішов до дверей. Він помітив, що німець б'є лише правою ногою, і хотів проскочити зліва від нього. Німець скося стежив за Климком, Климко теж не зводив з нього очей. Не дійшовши до дверей кроків три, він зігнувся калачиком, аж клунок посунувся на голову, подався ще трохи вліво од німця і разом з клункам полетів з вагона, перекинувся в повітрі й посунувся сторч головою по крутому мокрому насипу просто в калюжу, а клунок боляче придавив шию. Німець таки достав його вже на льоту кулаком у груди... Климко спробував підвестися, але в грудях і в коліні так заболіло, що він застогнав і поповзом, ковзаючи ліктем по грязюці й тягнучи за собою клунок, вибрався з калюжі. Біля переднього пасажирського вагона стояв гурт німців. Вони курили й реготалися. Коли до них підійшов той, що викидав, гурт обступив його і зареготав ще дужче.

Скоро поїзд рушив.

Климко розтер груди й коліно. "Добре, що тітонька Марина дала штани, хоч були вони й великі, а то живо го місця на ногах не зосталося б", — подумав він, підвівся і видерся на насип. Недалеко, кілометрів за три, він побачив станцію і впізнав її: то було Дебальцеве!

Тепер йому лишалося пройти кілометрів шістдесят. Климко повернув за акацієву посадку і побачив неподалік у степу старого з кошиком та жінок з мішками за плечима. Вони посувалися помалу і дуже горбилися. Климко пішов слідом за ними.

А мокрий степ гірко пах полином і тихо шумів од вітру. Низько над ним сунули хмари.

РОЗДІЛ VI

Другого дня Климко підходив до своєї станції. Було ясне після дощу надвечір'я. Дошова роса м'яко блищала на пожухлих придорожніх травах, і сонце, що вже ледь торкалося найдальшого пагорка, малиново яскріло у кожній росині.

Климко йшов помалу, бо вкрай зморився зі своєю ношею.

Мішок із сіллю та харчами (була серед них і пляшка молока, що якимось дивом не розбилась, як упав з вагона) він перев'язав пополам і ніс по черзі то на од ному, то на другому плечі.

В дощ він не зупинявся, щоб десь його переждати, а йшов і йшов, напнувшись надірваною плащ-палаткою, доки несли ноги.

Йшов він помалу ще й тому, що не треба вже було поспішати: он він, виселок, мріє крізь безлисту посадку, а он лежить за іржавими коліями великий залізний бак зваленої водокачки, звиваються димки по німому териконові — порода горить. У висілку теж деінде курять негусті дими з димарів і тануть над посадкою.

Дома, дома!.. Уже дома.

Він не піде висілком, ні. На переїзді він зверне ліворуч і колією, мимо станції, депо, печища на місці барака і хлібопекарні дістанеться до вагової. Постукає тихенько в двері... "Хто там? — питає Наталя Миколаївна. — Заходьте, будь ласка"... Климко усміхнувся і, сам того не помічаючи, пішов швидше.

Нараз у висілку глухо хлопнув постріл. Потім коротко диркнув автомат. "Невже знову італійці?" — подумав Климко.

Вони й тоді, як прийшли, зчинили таку стрілянину по курях, наче у висілку точився бій. Так де ж ті кури зараз, як їх витрощили до одної?

Знову бухнув постріл, уже ближче, куля десь угорі тівкнула.

І тут Климко побачив, що від переїзду назустріч йому біжить якийсь чоловік — босий, у солдатському галіфе з розв'язаними поворозками і в гімнастерці без реміняки.

Він біг і весь час оглядався. На переїзд вискочило ще двоє, у чорному, і один з них припав на коліно і вистрілив. Той, що біг, вильнув убік.

І тоді Климко все зрозумів.

— Туди, дядю, біжіть! — закричав він, показуючи рукою праворуч від себе. — Туді Там балка!..

Від переїзду вдарила довга автоматна черга. Климка штовхнуло в груди і обпекло так боляче, гостро, що в очах йому попливли червоногарячі плями.

Він уп'явся пальцями в діжурку на грудях, тихо ойкнув і впав.

А з пробитого мішка тоненькою білою цівкою потекла на дорогу сіль...

— Климка-а-а! Кли-и-мка-а! — почув Климко з гарячої п'їтьми і нічого вже більше не чув.

Від переїзду, піднявши руки, спотикаючись і падаючи, біг до Климка Зульфат.